

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
„ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

До друку дозволяю проректор

О. Г. Романовський

О. О. Дольська

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчально-методичний посібник з курсу “Філософія”
для студентів, магістрів, аспірантів і здобувачів
усіх спеціальностей

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол №_2_від
7. 12. 2011 р.

Харків
НТУ „ХПІ”
2012

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
„ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ“

О. О. Дольська

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчально-методичний посібник з курсу “Філософія”
для студентів, магістрів, аспірантів і здобувачів
усіх спеціальностей

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол №_2_від
7. 12. 2011 р.

Харків
НТУ „ХПІ”
2012

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21.

УДК 14 : 316. 3

ББК 87я73

Д 65

Рецензенти:

Т. С. Троїцька, д-р філос. наук, проф. завідувач кафедри практичної психології, Мелітопольський державний університет імені Б. Хмельницького;
О. М. Поступний, канд. філос. наук, професор, заст. зав. кафедри соціології, НТУ “ХП”.

Дольська О. О.

Д 65 Філософія сучасного суспільства : навч.-метод. посіб. / О. О. Дольська. – Х. : НТУ “ХП”, 2012. – 180 с.

ISBN

Розглядаються загальні проблеми філософії сучасного суспільства з урахуванням актуальних проблем його розвитку в умовах якісних змін суспільного життя на початку ХХІ століття. Наведено образ сучасного суспільства і пропонуються різноманітні методологічні підходи його розгляду.

Призначено для студентів, магістрів, аспірантів і здобувачів усіх спеціальностей.

ISBN

УДК 14 : 316. 3

ББК 87я73

© Дольська О. О., 2012

ВСТУП

Людство вступило у III тисячоліття з глобальними проблемами, які впливають на всі сфери життя світової спільноти. Сучасний соціум швидко змінює свої життєві орієнтири, не залишаючи байдужим до цих трансформацій нікого. Це – час формування нових відносин між країнами, входу нових держав у світовий економічний простір тощо. Трансформації світового масштабу впливають на освіту, що викликає інтерес до Болонської системи; науково-технічний прогрес висуває свої вимоги, тому гостро постають питання його неоднозначного значення для людства, формування фахівців-управлінців – майбутньої технічної та гуманітарної еліти суспільства.

Однією з фундаментальних проблем філософії сьогодення залишається питання про шляхи розвитку сучасної цивілізації. Гострота цієї теми пов'язана з крахом тоталітарних ідеологій, формуванням нового інформаційного суспільства й антропогенної цивілізації.

Тому питання світових трансформаційних процесів викликають зацікавлення та необхідність філософського обґрунтування.

Останнім часом вийшло друком багато праць відомих філософів, монографій, присвячених проблемам розвитку сучасності. У посібнику коротко розглядаються окремі позиції авторів, що окреслюють наявність різноманітних програм вивчення суспільства. Структуруються і визначаються основні підходи до вивчення суспільства, описується характер основних концепцій цих досліджень. Особливого значення набуває філософський аналіз інформаційного суспільства, що активізує проблему ролі і значення знань, техніки, технологій у ньому.

Посібник дозволить ефективніше організувати процес аудиторного навчання і самостійної роботи магістрів, аспірантів та здобувачів.

Навчальний посібник має на меті:

- ознайомити слухачів з основними сучасними філософськими програмами дослідження суспільства;
- систематизувати матеріал, поданий у науковій та навчальній літературі;
- окреслити і визначити образ сучасного суспільства, різноманітні методологічні підходи його вивчення;
- сформуванню науково-філософське ставлення до визначення процесів, які відбуваються у світі, суспільстві;
- за допомогою запитань і завдань, шляхом знайомства з уривками з оригінальних джерел не тільки закріпити знання, але й сформуванню критичне мислення до оцінок розвитку суспільства, спираючись на різні підходи його аналізу;
- сформуванню громадянську позицію і почуття особистої відповідальності як фахівця за долю суспільства;
- окреслити роль і значення філософської підготовки для майбутнього фахівця-управлінця.

В основу посібника покладено рефлексивне філософствування, яке намагається зрозуміти суспільство не тільки у власній логіці його розвитку, але за допомогою звернення до світу ціннісних орієнтацій. Це дає можливість оцінювати окремі «фрагменти» суспільства та активізувати процес роздумів над ними. Саме тому особлива увага приділяється інформатизації, значенню знань та освіти в інформаційному суспільстві, становленню громадянського суспільства, процесу кодування сучасної культури.

У посібнику зроблено наголос на техно-соціальному феномені людського життя. Робиться спроба проаналізувати людську діяльність не тільки як субстанцію соціуму, але і як спосіб існування суспільної людини, розглянутий крізь призму прояву технічного і соціального. М. Гайдеггер наголошував на тому, що техніка не просто засіб практичної діяльності

людини: вона має особливу значущість, бо в ній прихована суть буття людини. Людина починає розглядати соціальний простір крізь призму розвитку техніки, що забезпечує нове розуміння знань про соціальне, про соціум, про роль таких феноменів, як суспільне виробництво, соціальна диференціація, управління і влада тощо. Звідси випливає необхідність ґрунтовного аналізу таких тем: філософське обґрунтування ролі техніки в сучасному суспільстві, інформатизація як комп'ютеризація, інтелектуалізація і медіатизація, філософське осмислення управління і влади, що має значення для практичного застосування отриманих знань у майбутній діяльності фахівців-управлінців.

РОЗДІЛ 1. СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

1.1. Філософські підходи до дослідження суспільства і його визначення

Предметом соціальної філософії є суспільство. В усіх філософських системах питання соціальності слугувало базою для розбудови раціональної моделі суспільного життя. Тому майже для всіх філософських систем соціальна проблематика є кінцевою.

Сучасна соціальна філософія має ряд програм дослідження суспільства. Кожна з них формувалася історично і, в залежності від домінуючої позиції тієї чи іншої системи, формувалися не стільки погляди, скільки методологічні підходи. Ми звернемося до деяких з них, які мали поширений вплив на формування соціальної філософії і використовувалися як методологічні бази досліджень суспільства.

- *Принцип органіцизму* давав можливість порівнювати суспільство з живим організмом, що вело до пояснення органічного походження суспільства. На цих позиціях стояли Платон, Т. Гоббс, Г. Спенсер, які хоча і порівнювали суспільство з організмом, але не ототожнювали.

- *Натуралістичний підхід*, який склався під впливом досягнень природничих наук (О. Чижевський, Л. Гумільов, К. Ціолковський). Суспільство розглядається як природне продовження космічних закономірностей і природних процесів. Розвиток історії, народу визначається ритмами Космосу, сонячною активністю і т. ін.

- Автори *теорії суспільного договору* підкреслювали природний характер виникнення суспільства (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс). В теорії індивід розглядався як основний елемент держави, а держава, у свою чергу, – як результат суспільного договору, довільної згоди між індивідами з метою

припинення їхнього природного стану. Теорія пояснює що таке держава і таким чином легітимізує її.

- *Теорія діалектичного й історичного матеріалізму* (марксизм). Розвиток суспільства – це природно-історичний процес, в якому діють і виявляють себе специфічні соціальні закони.

- *Антропологічний принцип* розгляду суспільства, де суспільство і людина розглядалися як частки природи (Б. Спіноза, П.А. Гольбах, Д. Дідро, А. Гелен, Г. Плеснер, К. Леві-Строс, М. Шелер). Програма націлена на такі тематичні аспекти, як людський вимір суспільства, суспільний вимір людини, соціалізація та ідентифікація, суспільство, що є дійсно достойним людини, співвідношення суспільства з високою природою людини і т. ін.

- *Культурологічний підхід*, де суспільство визначається крізь призму культурних надбань людства (І. Кант, М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, Й. Хейзінга).

- *Цивілізаційний підхід* вказує на циклічність розвитку історичного процесу, але в центрі його уваги знаходиться не суспільство, а культура, цивілізація (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі).

- *Дослідна програма Франкфуртської школи* – критична теорія сучасного (індустріального) суспільства (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Ю. Габермас, Е. Фромм). Праці її представників націлені на аналіз філософських, світоглядних і методологічних підстав соціальної теорії. Характеризується спрямованістю пошуків на дослідження не тільки загальних, типових, але й унікальних явищ суспільного життя, соціальної реальності. Вважається однією з версій неомарксизму.

- *Структуралістський підхід філософії постмодерну*, представлений постструктуралістським напрямком (Ж. Батай, Е. Морен, М. Фуко, Ж. Бодріяр, Б. Латур), головне завдання якого зводиться до досягнення поворотного періоду в історії західного суспільства. Постмодерна філософія зосереджує свою увагу на описі «постмодерної ситуації».

- *Постпозитивістський підхід* К. Поппера, який активно використовує поняття *соціальна технологія* і *соціальна інженерія*. К. Поппер вважає, що рух історії не можна проектувати. Обґрунтував концепцію «відкритого суспільства», вказуючи на небезпеки тоталітаризму.

- *Структурно-функціональний підхід* (Е. Дюркгейм, М. Вебер). Автори цього підходу в основу своєї концепції поклали ідею суспільства, ґрунтованого на солідарності людей. Суспільство як особлива реальність впливає на людину на ґрунті ідеї суспільної солідарності, що базується на розподілі праці.

- *Функціональний підхід* (Р. Мертон), основна теза якого зводиться до такого: будь-які загальні теорії є тільки теоретико-методологічними орієнтирами, тобто суто філософськими концепціями, які не вимагають емпіричної перевірки. Але залишається необхідність теоретичного орієнтування емпіричної практики.

- *Теорія соціальних систем* пропонує програму досліджень цивілізаційних процесів, де поєднуються макро- і мікросоціологічні перспективи (Н. Еліас, У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман та ін.). Теорія соціальних систем ґрунтована на системному аналізі.

Навіть цей неповний перелік підходів вказує на складність пізнання суспільства. Філософські вчення про суспільство формувалися історично. Вже у філософії давнього світу були сформовані важливі положення про суспільство. Демокрит визначав суспільне життя рівністю людей перед законом, вірою в силу їхнього розуму. Платон розробив вчення про «ідеальну державу» як розумне утворення суспільного життя. Аристотель розглядав суспільство як сукупність людських індивідів і як соціальний та політичний початок буття. У середньовіччі соціальний світ визначався як буття особливого роду, змістовне наповнення якого задає Бог.

Новий час відверто заперечував релігійні погляди на суспільство. Сформувалася теорія суспільного договору. Діалектична позиція Гегеля запропонувала перенести реальний історичний процес у сферу свідомості.

Сходінками соціального розвитку, за Гегелем, є родина, громадянське суспільство і держава.

Новим етапом стала матеріалістична теорія марксизму, де розвиток суспільства розглядався як природно-історичний процес, у якому діють і виявляють себе специфічні соціальні закони. Центральне поняття історичного матеріалізму – *суспільно-економічні формації*. За допомогою цього поняття фіксувалося уявлення про суспільство як систему і водночас виділялися основні періоди її історичного розвитку. Вважалося, що цим поняттям можна пояснити повторюваність в історії і тим самим дати їй строгий науковий аналіз. Зміни формацій вибудовують магістральну лінію прогресу, а самі формації гинуть через внутрішні антагонізми. З приходом комунізму закон зміни формацій перестає діяти. Протиріччя між капіталістом і робітником визначалися як центральні в соціумі, що давало можливість розглядати їх як головні фактори соціальних змін.

Революція пролетарської більшості розцінювалася як перша в історії людства революція більшості для всіх, а не меншості заради себе. Політична влада характеризувалася як організоване насильство одного класу над іншим.

Кінець XIX та початок XX ст. характеризується бурхливим розвитком різноманітних наук. З'являються спроби роз'яснення соціального життя за допомогою конкретно-наукового знання – географії, біології, кібернетики, синергетики, психології тощо. Паралельно формуються підходи, в яких суспільство розглядається як результат певної соціальної дії.

З'являються концепції, в яких суспільство розглядається з функціонально-аналітичних підходів. Їх автори головне завдання бачили в конструюванні абстрактно-теоретичних схем для аналізу будь-яких явищ минулого і сьогодення. Функціональний аналіз базується на принципі каузального пояснення функціонування системи. Суспільство розглядається як система.

Виникають напрямки, підходи, які акцентують увагу на комунікативних, культурологічних, психологічних формах людської діяльності.

Особливого значення набувають сучасні філософські підходи дослідження суспільства. Кожен з них характеризується прихильністю до створення нормативних теорій, в яких філософська аргументація поєднується з соціологічною. Позиції різних течій, шкіл, підходів, теорій дають можливість окреслити розвиток сучасного суспільства у різних контекстах та наголосити на різних явищах, що мають місце в суспільному житті. Привертає увагу підхід комплементарного застосування макро- та мікросоціологічної перспектив, який дозволяє визначити широкий спектр змін у сучасному суспільстві. Його формування сприяло новому погляду на філософське осмислення соціальних процесів у суспільстві.

Прикладом цього може бути концепція Н. Еліаса, яка є своєрідною трансформацією методу антропологічної інтерпретації. Центральним положенням теорії є відмова від традиційного антропологічного аналізу опису стабільних та основних структур людського буття. В центрі його роздумів – теорія змінних і незмінних передумов людської змінюваності.

Підхід Р. Дарендорфа сформувався в полеміці з марксизмом та структурним функціоналізмом Т. Парсонса. Каменем спотикання стала проблема «світлої сторони» соціального організму, яка виявляється у соціальній злагоді. Р. Дарендорф вважає, що його попередники досить повно проаналізували цю проблему. А процеси, які розкриваються за допомогою понять *соціальна напруженість, конфлікт, зміна*, набувають більшого значення в сучасному суспільстві. Отже, по-перше, необхідно звернути увагу на так звану «темну сторону» соціального життя, а по-друге, – усвідомити, що всі елементи соціальної організації знаходяться у стані безперервних змін. Саме ця теза спонукає Р. Дарендорфа до розробки «конфліктної моделі суспільства». Ця методологія позиціонує себе як критика

функціоналістського підходу до суспільних явищ, що мав широке застосування під впливом американської соціології та марксизму.

Особливість цих досліджень полягає не тільки в тому, що соціальна філософія та філософська антропологія одержали новий імпульс для свого розвитку. Ці підходи дають можливість визначити широкий спектр змін у сучасному суспільстві, підкреслюючи, що йдеться про новий погляд на характер загальних суттєвих трансформацій соціокультурного зрушення наприкінці ХХ ст. та на рубежі ХХ – ХХІ ст. Мова йде про комплементарний характер опису суспільства, а ефективність сучасних досліджень залежить від вибору стратегії пізнання суспільства.

К. Поппер висунув тезу про необхідність методологічної програми оновлення досліджень суспільства. Він пропонує критичну трансформацію неопозитивістської методології і критикує ідеалістичний та натуралістичний різновиди історизму, представники яких зосереджувалися на пошуках, на їх думку, необхідного напрямку розвитку. К. Поппер протиставляє цьому так звані технологічні прогнози, де суспільні трансформації планується здійснювати через соціальну інженерію. Його соціальним ідеалом виступає «відкрите суспільство».

У сучасних умовах розвитку цивілізаційних процесів особливого значення набувають глобальні проблеми. Вони також впливають на формування методологічного арсеналу сучасного дослідження суспільства. Найбільш вражаючим прикладом такого підходу є методологія У. Бека і його послідовника Г. Бехманна. Теорія У. Бека сприяє переходу на новий рівень розуміння цивілізаційних процесів. Він застосовує концепцію рефлексивної модернізації щодо аналізу процесу глобалізації. У. Бек вважає, що у добу глобалізації починають утверджуватися стратегії реполітизації політики та космополітизації держави. Бачення перспектив держави та суспільства переходить за межі національного характеру, що приводить до методологічного космополітизму.

Наприкінці ХХ ст. формуються теорії, у яких завдяки теоретичним можливостям робиться спроба дослідження суспільства в суспільстві, де розглядаються відносини соціальних субсистем з системою в цілому. Прикладом цього є теорія Н. Лумана.

Наприкінці ХХ ст. та напочатку ХХІ ст. отримують широке поширення варіанти концепції постіндустріального суспільства, які підкреслюють роль і значення виробництва, розподілу і споживання інформації. Інформаційні процеси, торкаючись усіх сфер суспільного життя, формують принципово нову основу для всієї системи життєдіяльності суспільства.

Ми бачимо, що аналіз суспільства має тенденцію до постійного ускладнення: характер дійсності, складність руху історії, структурні особливості суспільства з суб'єктами історичного процесу, формування та оновлений склад класів тощо сприяють виникненню нових поглядів, теорій.

Отже, для розгляду суспільства склалася плюралістична за своїм характером модель досліджень, а кожна теорія, концепція, школа тощо виражає певну грань тієї складної реальності, яка визначається терміном *суспільство*.

Принципи вивчення суспільства

Методологічні принципи вивчення суспільства теж мають свої особливості. Якщо природничо-наукове знання орієнтує нас на наукову картину світу, то соціальне знання не окреслило вид наукової картини суспільства. Воно не має теоретичної єдності в багатьох питаннях. Ми не маємо єдиної соціально-теоретичної моделі розвитку суспільства, яка б окреслювала розвиток усіх сфер сучасного суспільного життя, розбудованого на деяких об'єктивних основах. Це дає підстави стверджувати, що соціальна філософія та теоретична соціологія співпадають. Усі теоретичні розробки можуть запропонувати моделі розвитку суспільства, але немає гарантії їх істинності. Вони тільки можуть вказувати на те, що має статися за тих чи

інших обставин. Природничо-наукове знання вказує на те, що можна робити, а що – ні, а соціально-наукове – має можливість окреслити коло допустимих станів виключно для того, щоб суспільство не загинуло у певних умовах свого розвитку.

Для вивчення суспільства філософія пропонує спиратися на певні загальнонаукові методологічні принципи.

Перший принцип – *принцип об'єктивності*, який передбачає вивчення суспільства таким, яким воно є насправді, тобто незалежним від волі окремого суб'єкта.

Філософський аналіз суспільства базується, по-перше, на визначеному світобаченні. Це одна із загальнофундаментальних проблем, розв'язання якої має два протилежних напрямки – суб'єктивізм, що співпадає із суб'єктивним ідеалізмом, та об'єктивізм. Об'єктивізм вважає, що існує об'єктивна реальність, де суб'єктивне виступає відображенням об'єктивного і залежить від нього. Позиція суб'єктивного ідеалізму пропонує розглядати світ як самотійну реальність, що існує сама по собі. Тобто вона ні з чого не виводиться, у ній відсутні об'єктивні закономірності, свобода волі, вона непередбачувана, її розвиток та управління спираються на інтуїтивні підходи. Крайності суб'єктивізму можуть перерости в соліпсизм, філософія якого визнає реально існуючим тільки людське *Я*, тобто одиничне, тільки *моє* існування.

Наступний принцип – *принципу ідеалізованого об'єкта*. Ідеальна модель пізнання суспільства як основний засіб пізнання завжди має ідеологізований характер, саме тому в суспільствознавстві присутній плюралізм думок. Розбудувати модель загальної соціальної гармонії неможливо, саме тому соціальні теорії набувають, по-перше, присмаку утопії, а по-друге, виступають духовним засобом реалізації деяких ідеологічних конструкцій.

Принцип *ідеалізованого об'єкта* пов'язаний із принципом *конкретності пізнання*. Поняття *суспільство* – абстрактне, але ця абстракція

формується на основі реальних і конкретних явищ, відносин, подій. Діалектичний шлях пізнання вимагає рухатися від абстрактного, реального через ідеалізовану модель і знову до конкретного. Об'єктивна реальність як предмет філософського розгляду не виходить за межі пустої абстракції. Конкретним предметом філософствування є існування людей в об'єктивній реальності, де акценти ставляться, перш за все, на самому існуванні.

Суб'єктивний фактор має місце поруч із об'єктивною обумовленістю, яка виступає первинною по відношенню до суб'єктивності.

Якщо спиратися на методологію марксизму, то необхідно мати на увазі *принцип первинності* суспільного буття відносно суспільної свідомості, який відображає взаємодію об'єктивних умов діяльності людей з їхніми думками, ідеями, принципами, поглядами тощо.

Принцип історизму – принцип, за яким світ розглядається в динаміці змін, становлення в часі, в закономірному історичному розвитку. Звернення до цього принципу потребує аналіз будь-яких соціальних явищ у контексті соціально-історичного розвитку.

Принцип *усебічності* вимагає відображати всі складові суспільства та їх різноманітні зв'язки як об'єкти пізнання.

Принцип *розвитку* вказує на рухливий характер історичного процесу, що передбачає розглядати як об'єкт дослідження механізми розвитку, визначення джерел та тенденцій, що впливають на перспективи суспільного прогресу.

Принцип *системності* методологію досліджень спрямовує у напрямку розгляду об'єкта як цілісної множинності елементів у сукупності відносин і зв'язків між ними. Тобто він потребує розглядати соціальні явища в нерозривній єдності, виявленні причинно-наслідкових зв'язків. Системність відбиває властивість об'єкта пізнання (у цьому випадку суспільство) мати всі ознаки системи.

Оскільки сучасна соціальна філософія визначає суспільство як складне системне утворення, необхідно окреслити характеристики, якими відзначаються об'єкти системної якості. До них належать:

- *цілісність* означає, що система протистоїть своєму оточенню і що властивості та функції елементів системи визначаються їх місцем у межах цілого. Дозволяє розглядати систему як єдине ціле і в той же час як підсистему для вище розташованих рівнів;

- *зв'язки*, за допомогою яких забезпечується ця цілісність;

- *структура та організація* сприяють розумінню упорядкованості системи та її спрямованості, що забезпечується сталими за характером зв'язками. Ієрархічність побудови фіксує наявність ряду елементів, розташованих за принципом порядкування елементів нижчого рівня. Реалізація цієї характеристики унаочнюється на прикладі будь-якої конкретної організації. Вона дозволяє аналізувати елементи системи і їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури. Як правило, процес функціонування системи обумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури;

- *управління* – поняття, що означає різноманітні за формою способи зв'язку рівнів системи, її спрямованість;

- *ціль та самоорганізація* системного утворення;

- *множинність елементів* системи дозволяє використовувати безліч *моделей* для опису окремих елементів і системи в цілому [5, с. 61–64].

Отже, система має цілеспрямований характер поведінки та орієнтована на саморозвиток.

Визначення суспільства

Для визначення суспільства нам необхідно спочатку розглянути допоміжне поняття – поняття *соціального*, про яке, до речі, відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет писав: «у книжках з соціології немає

нічого певного про те, що ж таке соціум, що таке суспільство. Більш того, прочитавши ці книги, ви не тільки не знайдете в них точного визначення соціального, але й виявите, що їх автори, добродії соціології, навіть не спромоглися хоча б скільки-небудь серйозно з'ясувати природу елементарних явищ, що складають факти суспільного життя» [18, с. 230–231]. Отже, соціальна філософія дає визначення і розкриває сутність суспільства завдяки поняттю *соціальне*. Якщо спиратися на методологію К. Маркса, то саме в його працях простежується головна особливість соціального. На питання, що таке суспільство, він дає відповідь: «Що таке суспільство, якою б не була його форма? Продукт взаємодії людей» [14, с. 524]. Тим самим К. Маркс підкреслює, що термін *суспільство* допомагає простежити результат свідомого людського утворення.

Сучасні підходи пропонують *соціальне* розглядати в контексті комплементарного застосування макро- та мікросоціологічної перспектив: такий підхід є своєрідною трансформацією методу антропологічної інтерпретації.

Під терміном *соціальне* будемо розуміти сумісне, сукупне, спільне, що передбачає звернення до певних видів спільної діяльності та отримання її результатів, а також відображення цих процесів у свідомості людей. Спираючись на таке розуміння поняття *соціальне*, суспільство визначається як «системна єдність соціальних результатів діяльності людей» [12, с. 73]. Соціальні результати в такому разі необхідно розглядати як побічний продукт людської діяльності, яка націлена на забезпечення життя, на відтворення умов його існування. Хоча більш близький соціальний результат може бути спланованим заздалегідь, але із більшістю результатів ми маємо справу як з побічними наслідками людської діяльності. Вони представлені формами, механізмами, типами соціального. Саме такий результат діяльності людей і цікавить соціальну філософію.

Соціальне стосується способів і форм буття людей, що й означає сумісне, спільне, яке передбачає зазначення видів сукупності дій відносно

суб'єктів спільної діяльності. Це дозволяє дійти висновку, що суспільство є системною єдністю соціальних результатів дій людей.

Таким чином, суспільство – відкрита матеріальна система, що має здатність до саморозвитку, її змістовними характеристиками є сукупність людей, які її утворюють, а також ті зв'язки і відносини, в яких вони знаходяться. Основу соціальної системи становить спільна діяльність людей щодо виробництва і відтворення умов, необхідних для існування людини, і в той же час відтворення самої людини як суспільної істоти.

Філософія суспільства завжди орієнтується на певні філософські напрямки, кожен з яких має право на існування, висунув вихідні положення, на основі чого можлива розбудова системи для пояснення світу та місця людини в ньому.

1. 2. Структура суспільства

Суспільство – об'єднання людей, цілісність якого забезпечується суспільним виробництвом – спільною діяльністю, спрямованою на виробництво, підтримку і відтворення їхнього життя. Суспільне виробництво включає в себе змінність, визначену соціальною динаміку і в той же час – це процес, який має характер циклічного повторення. В широкому розумінні суспільне виробництво – багатогранний процес, що включає усі необхідні складові суспільного життя.

Проблему структури суспільства можна розглядати залежно від вибору методології. Якщо спиратися на принцип «суб'єктного» підходу, то можливий розподіл на такі підсистеми, як «громадянська» і «політична». «Реляційний» підхід дає можливість окреслити підсистеми на прикладі концепції Маркса «базису та надбудови». Якщо за основу брати підхід визначення «сфер суспільного життя» і розглядати підсистеми суспільства як сфери суспільного виробництва, то до структурних елементів належать такі. Матеріально-економічна сфера суспільного життя як сфера спеціалізованого

виробництва «речей». Соціальна сфера як сфера виробництва і відтворення безпосередньо людського життя, суспільне виробництво людини і її самостійне виробництво у сфері побуту. Політика як форма регуляційної діяльності людей, як організаційна сфера суспільного життя і як сфера спеціалізованого виробництва суспільних відносин. Духовна сфера суспільного життя як сфера спеціалізованого виробництва цінностей, інформації, знань.

Якщо говорити про розбудову суспільних сфер, то їхнім проявом є устрої суспільного життя. Це дозволяє фіксувати такі устрої, як економічний, де наголос ставиться на статусній залежності в системі відносин власності. Соціальний устрій фіксує статусні відносини у системі виробництва безпосередньо життя. Це дозволяє, наприклад, підіймати проблему диференціації людей за «якістю життя». Політичний устрій суспільного життя підкреслює статусні зв'язки в системі відносин влади. Нарешті, духовний устрій суспільного життя дозволяє характеризувати людей за приналежністю до систем ментальності, культури, вирішення питань освітянського характеру і т. ін.

Сучасна філософія звертає увагу на системну організацію суспільства. Якщо йде про пристосування поняття *структури* щодо системного підходу, то структура розглядається в іншому контексті. Вона дає можливість поставити наголос на архітектоніці і підкреслити особливості конструктивного характеру. Структура виступає принципом, на ґрунті якого розбудовуються елементи системи, її зв'язки і конструктивні особливості. Прикладом такого підходу до розгляду суспільства і його структурних підрозділів стає концепція фігурацій Е. Гідденса і теорія соціальних систем Н. Лумана.

Е. Гідденс вважає, що вивчення суспільства починається з вивчення умов організації соціальних систем, які керують зв'язками між створенням можливостей та їхнім обмеженням. Соціальна система складається з трьох структурних компонентів: кодів-правил, відносин домінування, способів легітимації.

Для опису соціальної системи він вводить терміни *структура* та *структурація*. Структура несе в собі елементи категорії соціальної онтології та елементи методологічного поняття. У соціально-онтологічному плані структура – це віртуальна дійсність, яка стає реальною у дії, вона втілює через дії своє віртуальне призначення. Завдяки структурі розкривається розуміння соціальної дії. Структура – це просторово-часовий процес її реалізації, принцип пояснення соціальної системи.

Теорія структурації скоріше вказує не на суспільні закони, а на те, які типи речей мають місце у світі. Якщо в традиційному для соціологічної теорії підході дія та структура не розглядаються окремо, то Е. Гідденс намагається провести розрізнення між дією та структурою: теорія структурацій виходить із роз'єднання понять *структури* та *системи*.

Для структур принципового значення набуває єдність просторово-часових характеристик, їх розгортання. Для Е. Гідденса важливими є три форми простору. Перша форма простору репрезентована певними регіонами. Прикладом є розподіл помешкання на різні зони, розподіл на регіони районів міста. Мова може йти і про локальний розподіл. Наприклад, передній та задній регіони в театрах. Далі йдуть просторові аспекти тіла, рух у просторі та часі. Нарешті, остання форма – локальні диспозиції інститутів та міжінституціональних конвенцій. Час також має три форми: біографічний час, щоденне повторювання соціальних дій (коротка тривалість), довготривалість будь-яких інститутів.

Термін *суспільство* у Е. Гідденса має декілька значень. По-перше, він означає соціальну інтеграцію (поняття *інтеграція* у Е. Гідденса набуває характеру упорядкованої взаємодії між індивідами, колективними утвореннями, що ґрунтуються на відносинах відносної автономії та залежності між учасниками взаємодії). По-друге, термін *суспільство* можна використовувати для позначення певного конкретного утворення. Він пропонує таку класифікацію типів суспільства: племінне суспільство, суспільство, яке поділене на класи, і класове суспільство (капіталізм).

Усі суспільства складаються з просторово-часових зон. Координація у просторі потребує визначення часу. Просторово-часові зони мають тенденцію змінюватися протягом історії. До того ж створюється тенденція подолання зон відстані між населеними пунктами за все коротший час. Завдяки цьому в сучасних суспільствах відбувається ущільнення простору і часу, а це вже виступає підґрунтям для формування всесвітнього простору. З'являється необхідність роз'єднання периферії та центру.

Отже, соціальні системи є зразками відносин між агентами та спільнотами, які мають місце в часі та просторі. Соціальні системи структуруються соціальними практиками. Структури існують як «моменти», втягнуті у виробництво і як відтворення соціальних систем. Структури мають «віртуальний» характер і мають аналізуватися як правила та ресурси, структурні принципи або принципи орієнтації.

Іншим прикладом структурування суспільства може бути теорія Н. Лумана. Він розглядає сучасне розвинуте суспільство як низку функціонально диференційованих підсистем. До них належать економіка, політика, право, наука, релігія, мораль, освіта, сім'я тощо. Елементами кожної підсистеми є комунікативні акти і автопоезиси.

Н. Луман пропонує суспільство і його функціональні підрозділи розглядати як соціальні системи. Насамперед він проголошує розрізнення між системою та довкіллям. До систем висуваються вимоги, а саме – самоописування, самостереження та самоімплікації. Для кожної системи довкілля є більш комплексним, ніж сама система: світ складніший, ніж сама система, оскільки містить у собі інші системи.

У світ (довкілля) виходять різні можливості системи. Щоб їх не втратити з поля зору, треба знайти способи обмеження системи, що виходять за її межі у світ. Якщо спиратися на термінологію Н. Лумана, цей процес отримує назву – здійснити редукцію комплексності.

Редукція комплексності виконується за допомогою встановлення внутрішнього та зовнішнього горизонтів, для цього застосовуються психічні

та соціальні системи. При цьому необхідно мати на увазі, що індивіди розглядаються як психічні системи, а суспільства – як соціальні системи. До соціальних систем належать, наприклад, родина, інститути права, моралі, ринку і т. ін. Люди у своїй сукупності належать не до соціальної системи, а до оточення цієї системи. Психічні системи включаються до конституювання соціальної системи тільки частково, виконуючи певні ролі в системно-специфічних потребах соціальної системи. Наприклад, чоловік та дружина Лазуренки не є частиною соціальної системи «жилкомсервіс», яка обслуговує їхнє помешкання, до неї включається тільки функціональна частина названої психічної системи, а саме – «споживачі».

Н. Луман розрізняє три рівні утворення соціальних систем: системи-інтерації, системи-організації і системи-суспільства. Системи-інтерації характеризуються співприсутністю з психічними системами. Наприклад, у системі університет студенти та викладачі разом створюють систему-інтерацію. Системи-організації характеризуються правилами членства, а саме – вступу та виходу з неї. Система-суспільство – найскладніший тип соціальної системи, яка охоплює комунікативно можливі взаємодії.

Наслідки редукції комплексності вражають: система обирає ту чи іншу можливість дії, що веде до спрощення ситуації, але сама система та світ ускладнюються. Це пов'язано з тим, що дії системи відкривають низку можливостей та їх непередбачуваних наслідків. Відносини між системами та довкіллям Н. Луман описує, вживаючи термін *взаємопроникнення*, яке контролюється з боку систем. Межі між системами надійні, але соціальні системи залишаються закритими тільки операціонально. Автономія системи – це саморегулювання власних залежностей та незалежностей. До системи проникає тільки те, що відбирається нею самою.

Операціональним способом, який відокремлює суспільну систему від довкілля, є самопідтримка системи. Завдяки операціям система стабілізує свої межі. Системи здійснюють самоконтроль і самостереження. Їх операційним способом є комунікація. Вона також відокремлює суспільну

систему від довкілля. Довкілля, на відміну від системи, завжди неконтрольоване, непередбачуване, виступає джерелом вад і не здійснює керування операцій. Через комунікацію конституюється надскладна макросистема – світове суспільство.

Система починає організовувати сама себе, а це приводить до ускладнення комплексності. Ускладнення комплексності обумовлено процесом автопоезису системи. Це ще один операціональний спосіб, який відокремлює суспільну систему від довкілля. Він пов'язується з самовідтворенням і самостворенням системи. Це означає, що здійснюючи операції, самореферентна система виконує операцію селекційного характеру, встановлюючи що зберегти, а що витерти з пам'яті. Система продукує власні можливості, власні смисли саме за допомогою автопоезису.

Суспільство у системній теорії Н. Лумана складається не з індивідів, а з комунікацій між ними. Значення поняття *комунікації* відрізняється від її традиційного значення. Комунікація, за Луманом, виникає внаслідок синтезу трьох селекцій – інформації, повідомлення та розуміння. Комунікація можлива тільки завдяки свідомості, вона є соціальним процесом. У ній беруть участь психічні системи (люди). Люди продукують значно більшу інформацію, ніж та, що включається до комунікації. Інформація в такому контексті – це селекція, вибір з множини можливостей чогось одного та відмова від інших. Лише розрізнення між інформацією та повідомленням дозволяє розуміти комунікативну пропозицію.

Комунікація виступає як операція самостереження. Н. Луман пише про можливі наслідки взаємодії, цей вид селекції отримав назву *розуміння*. Розуміння пов'язано з припущенням стосовно можливих наслідків взаємодії. Саме через розуміння робиться поєднання інформації та повідомлення. Комунікація здійснюється тоді, коли відбувається розуміння повідомлення та інформації, а відсутність розуміння приводить до її розриву. Комунікація існує завжди, вона є переплетенням мереж між різними системами, це павутиння різних селекцій. Вона в той же час є ризикованою справою, тому

що гарантій розуміння із боку партнерів комунікативних дій ніколи немає. Парадоксальним наслідком такого непередбачуваного комунікативного партнерства соціальних систем є їх упорядкування. Н. Луман вважає, що процес соціокультурної еволюції слід розуміти як розширення шансів задля більш перспективної комунікації, як консолідацію очікувань, навколо яких суспільство потім утворює свої системи [13, с. 217].

Як висновок необхідно наголосити на тому, що теорія Н. Лумана – це різновид пояснюючих теорій, за допомогою яких можна зрозуміти, чому щось функціонує, або чому щось функціонує не так, як передбачалося. Він доводить, що поняття автопоезису може бути поширеним на соціальну сферу тільки в тому випадку, якщо в якості елементів соціальної системи розглядати не особистості, а комунікативні акти.

Висновок

Необхідно підкреслити, що соціальна філософія – це розгортання історії ідей, проблем, методів, теорій і підходів, які склалися і продовжують свій рух протягом досить тривалого часу, мають свою особливу наукову традицію. Кожна дослідницька програма обов'язково спиралася на визначний методологічний арсенал, окреслений загальнонауковими принципами, і здійснювала філософський аналіз суспільства в залежності від конкретної об'єктивної ситуації, що мала місце в історії його розвитку.

Запитання для самоперевірки

1. Розкажіть про методологічні принципи вивчення суспільства?
2. Дайте визначення поняттям *соціальне, суспільство*.
3. Які характеристики визначають об'єкт системної якості?
4. Що таке структура в системному підході?
5. На що вказує теорія структурації Е. Гідденса?

6. У чому полягають відмінності структуризації та структури в концепції Е. Гідденса?

7. Автопоезис та самоорганізація системи – це одне й те саме?

8. Яке значення має поняття *цілісність* для аналізу суспільства в його трансформаційних станах?

Завдання методологічного характеру

1. Наведіть приклади неоднозначного характеру філософського розуміння суспільства в різних методологічних підходах його вивчення.

2. Зробіть порівняльний аналіз методологічних підходів, у яких поєднуються макро- і мікропроцеси цивілізаційного розвитку при вивченні суспільства.

3. Проаналізуйте, чому субстанцією соціального є діяльність. Поміркуйте, чи можна розглядати діяльність як різновид інформаційної активності адаптивних систем?

4. Наведіть спільні і відмінні риси методологій Е. Гідденса і Н. Лумана у поясненні структури суспільства.

Рекомендована література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

3. Бехманн Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехманн // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–47.

4. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Г. Бехманн. – М. : Логос, 2010. – 248 с.

5. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Є. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 129 с.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
7. Гидденс Э. Новые правила социологического метода / Э. Гидденс // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – 424 с.
8. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
9. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2005. – 528 с.
10. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер. – К. : ППС – 2002, 2006. – 282 с.
11. Громов Й. Западная социология / Й. Громов, А. Мацкевич, В. Семенов. – СПб. : ООО «Изд-во ДНК», 2003. – С. 531.
12. Кривуля О. М. Філософія: світ – людина – дух: навч. посібник / О. М. Кривуля. – Х. : ТОВ «Прометей», 2003. – 296 с.
13. Култаєва М. Д. Європейська теоретична соціологія ХХ – ХХІ століття: навч. посібник / М. Д. Култаєва, О. І. Навроцький, І. І. Шеремет. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 328 с.
14. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
15. Маркс К. Павлу Васильевичу Анненкову / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. в 9 тт. – Т. 3. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1985. – С. 523–533.
16. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Введение / К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1968. – 559 с.
17. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.

18. Момджян К.Х. Введение в социальную философию : учеб. пособие / К.Х. Момджян. – М. : Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1997. – 448 с.
19. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди / Х. Ортега-и-Гассет // Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. – СПб. – М. : Искусство, 1991. – С. 221 – 256.
20. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
21. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер. – Т. 1. Чары Платона. – М. : Феникс, 1992. – 448 с.
22. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
23. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
24. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
25. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования / Н. Элиас. – В 2-х т. – М. – СПб. : Праксис, 2001.
26. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 333 с.

РОЗДІЛ 2. ФОРМАЦІЙНИЙ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

2. 1. Формаційний підхід

Формаційна теорія марксизму

Розглядаючи розвиток суспільства як природно-історичний процес, у якому діють та проявляються специфічні соціальні закони, К. Маркс і Ф. Енгельс розробили теорію діалектичного й історичного матеріалізму. Спираючись на положення про формації, визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства, вирішальну роль народних мас та інші, вони дали відповіді на питання, що поставила історія в період формування капіталізму. Як результат суспільство є не просто сумою індивідів, а сукупністю «тих зв'язків та відносин, у яких ці індивіди знаходяться один відносно до одного» [12, с. 214].

За Марксом, універсальність людини визначається її суспільною природою. «Суспільність» полягає в перетворенні природи, її «олюдненні». Цей процес К. Маркс називав практикою і вважав, що саме через практику людина протистоїть природі і надає їй людських рис, тим самим реалізуючи свій «універсалізм». Практика із форми діяльності перетворюється в форму буття, тому природа стає частиною людської діяльності, а сама людина як колишня частина природи набуває ознак цілісності.

Процес опредметнення людської діяльності обертається для людини відчуженням. Це має місце за наявності незрілої форми суспільної організації, де праця виступає засобом задоволення біологічних потреб людини, тому вона й стає чужою для неї.

Відчуження здійснюється у перетворенні праці, а також її продуктів на чинники, які мають характер панування над людиною. У такому випадку

відносини між людьми проявляються у формі «відносин між речами». Людина функціонує тільки тією мірою, якої потребують створені нею речі.

У такому випадку до філософського аналізу потрапляють такі поняття як *власність* і *експлуатація, праця* і *капітал*. Вплив відчуження поширюється на робітника, на капіталіста-власника, який стає уособленням тільки однієї функції – власником капіталу, носієм капіталу. Власність розуміється як спосіб присвоєння людьми природних об'єктів, продуктів матеріального і духовного виробництва. Власність має речове втілення, але її сутність полягає в суспільних відносинах людей по відношенню до речей. Поняття *власність* виникає тоді, коли з'являється право розпоряджатися речами як матеріального, так і духовного виробництва. Власність має тенденцію поширюватися на життя людини. Якщо вона спирається на силу, яка ще й підкріплюється законом чи свавіллям, виникає феномен влади. Це дає К. Марксу підґрунтя для такого твердження: співвідношення влади і власності є найважливішою характеристикою суспільства і стосується кожної людини. Як наслідок, таке ставлення до власності спричиняє розподілу суспільства на два антагоністичні класи, боротьба між якими є рушійною силою історичних процесів.

Звідси з'являється необхідність концепції руйнації приватної власності, що експлуатує людину у масових масштабах. К. Маркс і Ф. Енгельс ставлять за мету створити таку теорію, яка б вказала шляхи та засоби подолання приватної власності і тим самим сприяла б подоланню відчуження, яке зникає тільки на шляху перетворення праці на необхідність і потребу.

Від дослідження відчуженості праці вони переходять до необхідності перетворення умов відчуженої праці, до визначення комуністичної свідомості як такої, що пов'язана з необхідністю практичної дії (матеріальна сила може бути спростована лише матеріальною силою). Таким засобом може бути тільки соціалістична революція, яка має стати необхідним стрибком з царства необхідності в царство свободи.

Перемога соціалістичної революції приведе до встановлення соціалізму (перша стадія комунізму). Ліквідація панування приватнокапіталістичної власності приведе до створення основи, на якій можливо повернути людині людське. Перша фаза комунізму скасовує приватну власність і перетворює її в загальнонародну, але не скасовує відчуженої праці. Тому таке суспільство характеризується зрівняльністю і бідністю. Але людина може стати творцем історії, коли подолає відчуження, коли скасується приватна власність на засадах збереження багатств усієї культури людства. Саме в комунізмі починається історія самостворення людини, де домінують не виробничі відносини, а людські, де ідеалу власності протистоїть ідеал вільної людини. Отже, комунізм виступає засобом ліквідації тотального відчуження і повернення людини до самої себе.

Для роз'яснення сутності історичного процесу К. Маркс вводить поняття *формація*. На логіці розвитку історичного процесу наголосив свого часу Г. Гегель. К. Маркс прийняв роздуми Г. Гегеля про діалектику, яка визначає хід розвитку історичного процесу, але взяв за основу своєї теорії матеріалістичну діалектику. Для свого вчення він використав ідею про те, що будь-які класові відносини визначаються домінуючою економічною системою. За критерієм домінуючих виробничих відносин К. Маркс виокремлює три епохи всесвітньої історії: первинну формацію (докласове суспільство), вторинну або «економічну» формацію, оснований на приватній власності і товарному обміні (азіатський, античний, феодальний та капіталістичний способи виробництва) і комуністичну. Загальна історія розглядалася як рух через соціальні революції до встановленої фази – комунізму.

Термін *суспільно-економічна формація* ввели Плеханов і Ленін, значно спростивши термін *формація*: вони звузили його до ототожнення *суспільно-економічної формації* із засобом виробництва і системою виробничих відносин. Представники історичного матеріалізму вважали, що цей термін позначає конкретно-історичний тип суспільства як цілісність, що функціонує

і розвивається за об'єктивними законами. Суспільно-економічна формація – це не тільки конкретний-історично тип суспільства, вона водночас є етапом розвитку всесвітньої історії, що являє собою соціальну систему, детерміновану засобом виробництва. Структура суспільно-економічної формації розуміється як сукупність сутнісних сторін суспільного життя, де визначальну роль виконують виробничі відносини.

Методологія марксизму окреслювала такі історичні типи суспільства, або формації, як первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний. Отже, цим поняттям (*суспільно-економічна формація*) фіксувався тип суспільства, історичний процес як закономірна зміна суспільно-економічних формацій. Це модель, яка дає можливість урахувувати всю складність і поліваріантність об'єкта на основі загальної закономірності поступового руху і не просто описувати явища, а вийти на рівень наукового пояснення і вивчення суспільства. Закони розвитку кожної формації є спільними для усіх країн, структура суспільно-економічних формацій відрізняється лише ступенем їх розвитку.

Матеріальні та ідеальні фактори в суспільному житті

Розподіл усіх суспільних явищ на матеріальні та ідеальні є фундаментальною основою соціальної марксистської філософії, на якій стає можливим цілісне теоретичне осмислення всіх складових суспільства.

До матеріальних факторів належить відтворення самих людей, усі види матеріального виробництва, ставлення до природи і матеріальний бік відносин, які складаються між людьми. Ідеальні фактори являють собою суб'єктивний бік відносин, що віддзеркалює об'єктивні процеси у свідомості людей, усвідомлення ними суспільно необхідних потреб. Ідеальні фактори вторинні порівняно з матеріальними, але мають досить важливе значення.

Діалектичний взаємозв'язок між матеріальними та ідеальними факторами розкриває зміст *соціального детермінізму*. Твердження про

наявність свідомої діяльності в історичному процесі ускладнює пошуки основи, на якій формувалося суспільство. Виникає питання про те, що ж є системоутворюючим фактором формування? Одні вважають, що ним виступає духовна діяльність, а інші – матеріальна. Але з позиції формаційного підходу К. Маркса, матеріальний фактор має вирішальне значення.

У реальному житті вони нерозривні, взаємодіють, постійно міняються місцями. При цьому виявляється зростання ролі духовного фактора в розвитку суспільного життя. Це дає можливість синтезувати знання про суспільство, про закономірності його розвитку із знанням гуманітарного характеру (знання про людину), знанням людської суб'єктивності.

Зміст матеріального розкривається через поняття *суспільного буття*, що характеризує процес життя людей, об'єктивний бік суспільного процесу. Природа, якщо вона й зазнала перетворень з боку людини, все ж продовжує залишатися буттям матерії. Але вона може функціонувати як суспільне буття, коли підключається до матеріальних суспільних відносин.

Ідеальний фактор складається з бажань, думок, настроїв та іншого, що в цілому виступає у вигляді *суспільної свідомості*. Суспільство постійно відтворює людину, бо вона, перш за все, – соціальне творіння, яке має свідомість, інтелект, культуру. Суспільна свідомість за своєю суттю є віддзеркаленням суспільного буття людей. Суспільна свідомість робить осмисленим підхід та оцінку з боку людей до будь-яких процесів, які забезпечують існування і відтворення суспільства.

Суспільна свідомість складається з таких форм, як економічна, політична, правова, релігійна, етична, філософська, естетична. Усі ці форми взаємопов'язані, створюють єдину, внутрішньо не суперечливу динамічну систему духовних процесів у суспільстві. За глибиною віддзеркалення суспільна свідомість може бути буденною або науковою. Буденна відображає зовнішній бік суспільного життя, а теоретична – обґрунтовує

сутність, закономірні зв'язки явищ і процесів. Вона базується на науковому знанні, на логічному аналізі його узагальнень у філософських концепціях.

Є також особлива форма віддзеркалення – *суспільна психологія*. Її змістовне наповнення пов'язане з певними переживаннями і почуттями. Проблеми, що мають місце в соціумі, можуть викликати негативні емоції, незадоволення, виявлятися у вигляді повстань, бунтів і т. ін., формувати певні психологічні настрої в суспільстві.

Зміни в суспільстві виникають не самі по собі. Для їх виникнення потрібні дії, що мають цілеспрямований характер. Свідомість не може змінювати суспільне життя. Вона реалізується шляхом діяльності, але залежно від об'єктивних умов. Якщо умови сформувалися і дії сприяють розв'язанню проблем, що виникають, то можна розраховувати на успіх. Але якщо умови відсутні, успіху не буде. З іншого боку, якщо умови є, а суспільство не рухається вперед, то саме ідеї стають тією силою, що може сприяти суспільному розвитку, або, навпаки, гальмувати його.

Недоліки формаційного підходу

Розвиток історії, суспільної думки виявив певну обмеженість формаційного підходу. Це пояснюється багатьма факторами. Головним виступає те, що формаційний підхід базується на різноманітних версіях марксизму. Класичний марксизм представлений працями засновників цього вчення. Але марксизм розробляли Ленін і Сталін, пристосовуючи його до умов російського революційного руху і виправданості тоталітарної практики. Специфічним варіантом соціал-демократичного напрямку в марксизмі був російський меншовизм (Плеханов, Мартов). Є також соціал-демократична версія марксизму і європейський досвід соціал-демократичного правління (Швеція, Норвегія та ін.). Необхідно згадати й про сучасні версії марксизму: Франкфуртська школа походила від марксизму і багато хто з її представників підкреслював зв'язок з теоріями Маркса. Тому необхідним стає філософський

аналіз сутності теорії і висвітлення того, що в ній дійсно є раціональним і зберігає значення для нашого часу.

Одним із недоліків є те, що традиційна схема з п'яти складових не придатна для опису багатьох суспільств (наприклад, країн Сходу та «азіатського» способу виробництва).

До того ж сучасний капіталізм докорінно змінився. В ньому пом'якшилися суперечності між суспільним характером праці і приватнокапіталістичним характером привласнення її результатів. Змінився і продовжує змінюватися статус найманого робітника, який у розвинутих країнах є власником акцій або навіть співвласником майна.

К. Маркс показав, що об'єктивна закономірність людського буття полягає в необхідності здійснювати матеріальне виробництво, але об'єктивний зміст, тобто закони, матеріального виробництва залишилися нерозкритими до кінця. Як результат – об'єктивне та суб'єктивне в суспільному житті так і залишилися «відірваними» одне від одного. Об'єктивність пов'язувалася із необхідністю підпорядкування матеріального виробництва законам природи в його здійсненні. Це стосувалося будь-якого виробництва, економіки, техніки тощо. Суб'єктивність усвідомлювалася як свавілля у вигляді потреб і в самій праці, яка із жорстокої необхідності перетворюється на першу життєву потребу, що буде мати місце при комунізмі.

Роль духовної складової у формаційній концепції невелика, вона виглядає занадто збідненою, а все багатство духовної культури зведено до віддзеркалення інтересів основних антагоністичних класів.

У кінці ХХ ст. набув сили процес глобалізації, глобальні зрушення змінили обличчя планети і людства. Визначальними стали країни з ринковою економікою, що увібрала в себе позитивні риси капіталізму, де став можливим процес глобалізації економіки («світ-економіка»). У цьому конгломераті виділяють «ядро» і «периферію», а сам конгломерат живе за законами суперформації. Загальна тенденція цього феномену пояснюється

тим, що головним товаром сучасного виробництва стала інформація і все те, що пов'язано з нею.

Таким чином, ми дійшли висновку: становлення нового типу суспільства, його глобальні трансформації зумовили необхідність нового рівня осмислення процесів. Питання розвитку суспільно-історичної теорії стає гострим і відкритим.

1. 2. Цивілізаційний підхід

Поняття *цивілізація* формувалося історично, філософи наповнювали його різним значенням. На думку І. Канта, необхідно розрізнати поняття *культура* та *цивілізація*, оскільки остання є виразом технічного типу культури, а в процесі розвитку суспільства їх взаємодія здійснюється суперечливо [10, с. 18]. Цю ідею розвивали О. Шпенглер, Ф. Ніцше, М. Данилевський, А. Тойнбі. Завдяки цим ідеям сформувався новий методологічний напрямок вивчення суспільства – цивілізаційний підхід циклічної направленості розвитку суспільства.

Ці автори порівнювали цивілізації із замкненими суспільними організаціями. Всю історію людства вони редукували до їх індивідуальної долі і взаємодії. На цих позиціях стояли М. Данилевський і А. Тойнбі. О. Шпенглер також не відмовився від метафори «суспільного організму», але трактував цивілізацію як набір культурних програм, який реалізовувався у вигляді самодостатнього й унікального суспільного організму.

Представники цивілізаційного підходу визначали зв'язок між цивілізацією і культурою, а саму цивілізацію декларували як фіксацію деградуючого стану культури, що мав неминучі наслідки для усієї цивілізації. Підхід допускав ставити акценти на описовому характері історії, релігії, становища духовної культури тощо.

Цивілізаційний підхід більш відомий як концепція «локальних цивілізацій» М. Данилевського, О. Шпенглера та А. Тойнбі. За цими

концепціями усі народи поділяються на первісні і цивілізовані, а останні – на певні культурно-історичні типи. Кількість таких цивілізацій не визначена остаточно. Кожен із зазначених науковців називав різну загальну цифру: від восьми до двадцяти однієї цивілізації. Кожна концепція привертає увагу завдяки використанню величезного ілюстративного матеріалу, викладеного у досить незвичній манері опису людської історії.

Цікавим є феномен «Виклик – Відгук», за яким критичні ситуації в суспільстві можуть змінюватися на стабільні і спокійні, але за умов здатності цивілізації знайти сили і відреагувати на виклик життя. А. Тойнбі вказував на надприродний характер об'єктивної реальності. Він стверджував, що в історії панує вселенський Розум, Логос. Взаємодія Логосу та людини становить сутність історичного процесу. Є цільова настанова із боку Логосу у вигляді «Виклику», який пропонується різним народам, і є «Відповіді» на нього. При цьому на характер «Відповіді» впливають обставини, що мають місце в суспільстві, загальні бажання і цінності націй та народів. Великого значення при «Відповіді» на «Виклик» набуває діяльність еліти, а не народу. Інколи «Відповідь» взагалі відсутня, що призводить до негативних наслідків: у такому разі цивілізація приречена на загибель.

Якщо з точки зору А. Тойнбі в основу розвитку суспільства покладено ідеї, а нові ідеї висувають окремі особистості, то саме їм необхідно відвести вирішальну роль у розвитку історії та суспільства. Щодо діяльності мас, то цей феномен розглядається як несуттєвий, такий, що не має наслідків для історії розвитку людства. Об'єктивна реальність у чистому вигляді емпірично недосяжна, а як предмет філософського розгляду не виводиться за межі пустої абстракції.

Недоліки цивілізаційного підходу

Якщо формаційний підхід починає осягнення суспільства «знизу», висуваючи на перше місце матеріальне виробництво, то прибічники

цивілізаційного підходу починають його досягнення «зверху», тобто з культури в багатоманітних формах її прояву (релігія, мистецтво, мораль, право, політика). Цивілізаційний підхід не абсолютизує соціально-економічні закони, але бере до уваги складне переплетення технічного, економічного, політичного, релігійного та інших соціокультурних факторів у реальній діяльності людей. Наголошується на можливостях кожного народу здійснити особистий соціально-історичний експеримент, реалізувати власну культурну програму.

Одним з найбільш послідовних критиків цивілізаційної теорії був російсько-американський вчений Пітірім Сорокін. На його думку, найсерйозніша помилка в теоріях М. Данилевського, О. Шпенглера та А. Тойнбі полягає у змішуванні культурних систем з соціальними групами. До того ж сама назва «цивілізація» надавалася достатньо різним соціальним групам та їх культурам: це були етнічні, релігійні, державні, територіальні групи, а також конгломерати різних суспільств із притаманними їм сукупностями культур. П. Сорокін зауважує, що історія людства є історією ідей, а вся культура – це світ понять, що застигли у визначених формах. Він вказує, що становлення соціальних об'єктів проходить три етапи. Перший етап – це логічний синтез у вигляді зародження задумів щодо нових соціальних об'єктів. Другий пов'язується із об'єктивацією ідей завдяки поєднанню їх із деякими матеріальними явищами у вигляді книг, рукописів тощо. Нарешті, третій етап – соціалізація, де люди озброюються ідеями, вибудовують свою поведінку згідно з ідеями, що панують в суспільстві, і на їх основі створюють соціальні об'єкти.

П. Сорокін підійшов до аналізу європейської цивілізації в культурологічному контексті: він вважав, що цивілізацію необхідно аналізувати, починаючи з культури, але розглядати її треба з інших позицій. Культуру він розглянув у діахронічному та синхронічному аспектах і дійшов висновку про циклічний розвиток культури. Усі люди в суспільстві взаємодіють під впливом цілого комплексу несвідомих, біосвідомих,

соціосвідомих регуляторів, на ґрунті яких продукуються норми, цінності, значення. Останні циркулюють між соціосвідомими «его» і, в свою чергу, впливають на конструювання суспільства. Тому особливого значення набуває система цінностей і значень: саме через них можливо пояснити рух цивілізацій.

Він запропонував для характеристики європейської культури моделі ціннісних орієнтацій, за допомогою яких можна описати культуру як цілісний символічний світ, пов'язаний із загальною ментальною структурою. Для цього він виділив три ціннісні орієнтації, на базі яких, на його думку, можна говорити про типологію культур. Ідеаціональна модель основана на принципі нескінченної надчуттєвості і надрозумності Бога як єдиної реальності та цінності. Сенситивна модель ціннісної орієнтації реальність розцінює як об'єктивну реальність, смисл якої є чуттєвим. Нарешті ідеалістична модель є перехідною, тому набуває трансцендентної реальності поруч з чуттєвою, але остання все ж має домінуючий характер.

Сучасний стан європейської культури (сенситивний) П. Сорокін вважає кризовим, культура приречена на занепад, оскільки саме вона сприяла деградації людини і перетворенню цінностей загальнолюдського значення в прості релятивні конвенції.

Ще одна помилка цивілізаційного підходу полягає в тому, що жоден представник цивілізаційного підходу не зміг визначити ні головних критеріїв вичленення цивілізацій, ні остаточної їх кількості.

Російський історик М. Крадін писав, що на Заході унаочнюється криза цивілізаційного підходу, а от на теренах пострадянських держав його популярність стрімко зростає. Він вважає, що з ілюзією цивілізаційної методології слід розстатися. «Зарубіжні вчені вважають за краще звертатися до вивчення локальних спільнот, до проблематики історичної антропології, історії повсякденності. Теорія цивілізацій найбільш активно розробляється в останні десятиліття (як альтернатива євроцентризму) в країнах, що розвиваються, і постсоціалістичних країнах. За цей період кількість

виокремлених цивілізацій різко зростає – аж до додання цивілізаційного статусу чи не кожній етнічній групі. У зв'язку з цим важко не погодитися з точкою зору І. Валлерстайна, який охарактеризував цивілізаційний підхід як «ідеологію слабких», як форму протесту проти етнічного націоналізму розвинутих країн «ядра» сучасної світ-системи» [11, с. 168].

Однак як дослідницький метод цивілізаційний підхід не зник і в західних країнах. Продовжується діяльність наукового товариства «Міжнародне суспільство порівняльного дослідження цивілізацій» (мається на увазі 2011 р.), яке щороку проводить конференції і випускає друковане видання «Comparative Civilizations Review». Найбільш відомими представниками цієї організації є Shuntaro Ito, Wayne Bledsoe, Lee Daniel Snyder, Andrew Targowski, Edward O. Wilson [26].

Отже, цивілізаційний і формаційний підходи дають можливість вивчати історію суспільства у певних ракурсах.

Сучасне розуміння цивілізації

Сучасна філософія розглядає *цивілізацію* як універсальне поняття, що визначає зміст усіх суспільних процесів і лежить в основі концепції виокремлення основних історичних етапів розвитку суспільства. Це поняття не тільки роз'яснює результати матеріальної та духовної діяльності людства, головним чином воно є засобом або технологією відтворення суспільних відносин. Цивілізація розглядається як соціокультурна спільність, її основними критеріями є рівень розвитку матеріального та духовного виробництва, соціально-політичних інститутів та духовної культури в їх системному утворенні. Загальним показником виступає технологія відтворення суспільних процесів у єдності їх матеріальних та духовних аспектів, засіб реалізації закону суспільного життя.

Сучасна цивілізаційна модель аналізу суспільства виключає жорстке розділення об'єкта та суб'єкта історії. Особистість, колектив, маси можуть у

цілому виступати одночасно і об'єктом, і суб'єктом. При характеристиці окремих елементів цивілізації не виникає питання про те, що є первинним та вторинним, оскільки в кожному з них водночас присутні як матеріальні, так і духовні фактори, які не тільки здатні до взаємодії, але й постійно доповнюють один одного. Суб'єкт діяльності спочатку формує ціль, потім створює модель її реалізації, а вже потім реалізує її в життя. Первинність соціального буття в цивілізаційній теорії утверджується тільки як вихідна основа соціокультурного розвитку, а в процесі її реалізації правомірною є постановка питання про наявність духовного, етичного, політичного та інших видів детермінізму. Отже, модель цивілізаційного розвитку можна використовувати як засіб раціоналізації наочного буття.

Залежно від ступеня розвитку технічного обладнання, від місця людини у сфері суспільного виробництва, від рівня свободи особистості, від стану соціальної та духовної сфери тощо визначаються якісно різні типи цивілізацій, через які проходить розвиток людство. Це – космогенна цивілізація, яка охоплює епоху давніх суспільств та епоху середньовіччя; техногенна, або індустріальна; та антропогенна цивілізація (інформаційно-технологічна), яка приходить на зміну техногенній.

Сьогодні розвиток суспільства визначається як глобальний процес переходу до антропогенної (інформаційно-технологічної) цивілізації.

Глобальні інтеграційні процеси, постійне зростання та масштабність поєднання економічних, політичних, етнонаціональних та інших суб'єктів соціальної дії виводять сучасне суспільство на новий рівень розвитку. Сучасна соціальна філософія теоретично відображає ці процеси завдяки зверненню саме до поняття *цивілізація*.

2. 3. Концепції постіндустріального суспільства

Роботи Д. Белла, Дж. Нейсбіта, З. Баумана, П. Дракера, Р. Інглегарта, Г. Кіссінджера, І. Валлерстайна, П. Кругмана, П. Ханни, В. Іноземцева,

Д. Ковальова, В. Лук'янця та інших сприяли формуванню концепції постіндустріального суспільства. З середини 50-х рр. ХХ ст. визначився кризовий стан техногенної цивілізації. Про це свідчать такі явища, як виникнення глобальних проблем, хиткість духовних ідеалів, перехід до утилітарного способу життя, формування індивідуалізованих форм буття і т. ін. Матеріальною основою для формування нового типу суспільства – постіндустріального – став розвиток інформаційних технологій. У цей час формуються концепції постіндустріального й інформаційного суспільства.

В основі створення теорії постіндустріального суспільства лежить концепція індустріального суспільства. Методологічною підставою для його розуміння стала концепція американського соціолога Д. Белла з ідеєю динаміки розвитку індустріального суспільства, центральними детермінантами в якому виступають технології як інструментальні засоби раціональної дії. У 1973 р. вийшла його книга «Майбутнє постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування». Він трактує індустріальне суспільство як таке, в якому головною метою є виробництво максимальної кількості машин і речей. Істотною рисою постіндустріальної стадії є, на його думку, перехід від виробництва речей до розвитку виробництва послуг, пов'язаних з освітою, охороною здоров'я, науковими дослідженнями та управлінням тощо.

Д. Белл вводить як теоретико-методологічну підставу так званий «осьовий принцип». Суть його в тому, що різні типи суспільства розвиваються в контексті певної основної лінії, так званої осі історичного процесу. Саме цей принцип впливає на їх соціальне, економічне, культурне і політичне осмислення. Якщо основну вісь історичного процесу розглядати як зміну форм власності, то типи суспільства необхідно розглядати у вигляді відповідних до їх розвитку суспільних формацій. І тоді його інтерпретація можлива в термінах «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм» та ін. Але якщо основною віссю вважати статус і роль людських знань, то соціальна еволюція виглядає так: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільства.

Отже, якщо спиратися на роботи Д. Белла, який критерієм розвитку цивілізації запропонував вважати стан знань, то людство у своєму розвитку проходить три стадії, які визначаються поняттями *традиційне*, *індустріальне* та *постіндустріальне* суспільство.

Дуже швидко ідея постіндустріального суспільства стала однією з провідних у західній соціальній філософії, але головний акцент у дослідженнях ставився на технічній складовій цього типу суспільства: нове покоління комп'ютерів, їх використання у промисловому секторі, необхідність удосконалення засобів отримання, обробки і розповсюдження інформації та результатів її використання тощо. Це було обумовлено бурхливим розвитком і конвергенцією інформаційно-телекомунікаційних технологій, що привело до революційних змін на світовому ринку.

Вивчення гуманітарних і соціальних аспектів нового суспільства активізувалося лише в результаті усвідомлення того, що якісний стрибок у розвитку інформаційних технологій викликав нову глобальну соціальну революцію, яка за силою свого впливу на суспільство не поступається соціальним революціям минулого.

Традиційне суспільство – поняття, що фіксує сукупність уявлень про доіндустріальну стадію розвитку людства. Ця модель сприймається як асиметрична порівняно з моделлю сучасного суспільства. Єдиної теорії традиційного суспільства не існує. Економіку цього періоду характеризує натуральна форма господарювання. При цьому товари або взагалі відсутні, або розраховані на задоволення потреб нечисленної еліти суспільства. Основним принципом організації суспільних відносин виступає жорстка ієрархічна стратифікація суспільства, що виявляє себе в розподілі на ендогамні касти. В сукупності з кастовим розподілом повністю виключається мобільність суспільства.

Характерною особливістю традиційного суспільства є або повна відсутність писемності, або її існування у вигляді привілеїв окремих груп. Однак писемна мова відрізняється від мовлення переважної більшості

населення країни. Наприклад, латина в Європі, арабська на Близькому Сході, китайська на Далекому Сході. Як наслідок, трансляція культури між поколіннями здійснюється у вербальній, фольклорній формі, а основним інститутом соціалізації виступає родина та громада.

Традиційне суспільство ґрунтується на сільському господарстві, воно репрезентоване авторитарною формою культури, а його представники мають синкретичний стиль мислення.

Індустріальне суспільство – поняття, за допомогою якого вчені аналізують тенденції та особливості сучасного суспільства, розвиненого на відміну від традиційних, аграрних. У XIX ст. цей термін активно використовувався К.-А. Сен-Сімоном, О. Контом, Г. Спенсером, але набув глибшого змісту в 50–60-х рр. XX століття, коли сформувалася теорія індустріального суспільства. Теорія розвивається, спираючись на принцип технологічного детермінізму. Вперше була сформульована Р. Ароном, а потім розвинута У. Ростоу в книзі «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест».

Теорія виходить з того, що докорінні соціально-економічні, політичні і соціокультурні зміни в процесі суспільного розвитку є результатом трансформаційних процесів, які мають місце при переході від аграрного до індустріального суспільства. Трансформація здійснюється як результат промислової революції, пов'язаної, в першу чергу, із швидким вторгненням техніки в різні сфери життя. Становлення індустріального суспільства характеризується такими основними компонентами:

- формується національна економіка з вільною торгівлею і спільним ринком;
- у процесі виникнення індустріального суспільства створюється велике машинне виробництво;
- центральними змінними, які визначають соціальну динаміку, стають праця і капітал. Жорсткі соціальні перегородки, які були характерними для традиційного суспільства, руйнуються, традиційні привілеї, які передавалися

у спадщину, поступаються місцем рівності можливостей, що приводить до збагачення громадянських прав і демократизації суспільно-політичного життя;

- розпоширюється фабрична організація праці, а її символом стає, за О. Тоффлером, фабрична труба;

- з часом підвищується роль фахівців в управлінні економікою та в інших сферах життя, а у міру зростання індустріалізму реальна влада переходить до технократії;

- складається техноструктура – специфічне соціальне утворення, яке репрезентується сукупністю вчених, інженерів, техніків, фахівців з реалізації торгівлі, реклами і т. ін.

У 70–90-х рр. спостерігалось критичне ставлення до оцінок цього типу суспільства, особливо критично оцінювався стан загальнолюдських цінностей в ньому. Стверджувалося, що сучасний суспільно-економічний розвиток призвів до кризи загальнолюдських цінностей. Людство ж рухається до суспільства, яке відрізняється більшою здатністю до самостійних змін, тобто до постіндустріального суспільства.

Отже, новий тип суспільства – індустріальний – характеризується трансформацією об'єктивних структур виробництва (техніка, технології), політична сфера репрезентується формуванням ліберально-демократичних держав, конструюванням нового стилю мислення, що поєднує раціоналізм та індивідуалізм. Концепція індустріального суспільства стала основою для створення концепції постіндустріального.

Постіндустріальне суспільство – поняття, яке фіксує сучасну стадію цивілізаційного розвитку і використовується в межах цивілізаційного підходу, але має лінійний характер направленості відносно історичного процесу.

Головні чинники трансформації змісту постіндустріального суспільства:

- переорієнтація виробництва від товарів до сервісних послуг (розвиток цивілізації послуг) і домінування наукомістких галузей промисловості;
- формується принципово новий спосіб організації технологічної сфери, який детермінується створенням інтелектуальних технологій;
- фіксується радикальний зсув акцентів у соціальній структурі суспільства: класова антагоністичність у її класичному варіанті, що запропонована К. Марксом і була такою значущою та актуальною в індустріальному суспільстві, втрачає свою важливість. Класова модель доповнюється іншими класами, причому особливого значення набуває професійна диференціація;
- феномен власності втрачає свою фундаментальність як критерій роз'єднаності суспільства; тепер конфлікт усередині суспільства конституюється не між працею і капіталом, а між некомпетентністю і професіоналізмом;
- на перше місце висувається феномен знань. Він покладається в основу складових суспільства: в основу нової технологічної структури та соціального конфлікту. Для традиційних інститутів домінуючими інститутами влади виступали «армія і церква», в індустріальному такими інститутами були «фірма і корпорація», а в постіндустріальному суспільстві пріоритетна роль починає належати університету. В його надрах артикуються знання як базисний феномен постіндустріального суспільства;
- зовнішньою стороною духовно-культурної сфери виступає її комп'ютеризація та організація людини на індустрію знань;
- знання виступають основними джерелами багатства і влади, тому вирішальним засобом управління виступають уже не машини, а інтелектуальні технології;
- визначального характеру набуває «телекомунікаційна революція», система комунікацій. Це приводить до того, що першочергового значення набуває кодоване теоретичне знання для здійснення, перш за все,

технологічних нововведень, має місце процес перетворення нової інтелектуальної технології у ключовий інструмент системного аналізу в теорії ухвалення рішень.

У соціальній філософії виділяють декілька векторів вивчення постіндустріального суспільства. Найбільш поширеними є два. Перший орієнтується на варіант європейського характеру. Як правило, ця модель характеризується високим теоретичним і спеціальним інтересом до соціокультурної проблематики.

Наприклад, А. Турен вважає, що розвиток постіндустріального суспільства детермінований не стільки економічними, скільки соціокультурними чинниками. В його межах можлива прозорість соціальних відносин, звільнення від ідеологічних конструктів, справжня суб'єкт-суб'єктна комунікація.

Цікавою є також концепція «суспільства ризику» У. Бека, який дає ґрунтовний теоретичний аналіз розвинутого індустріального суспільства, що поступово трансформується в «індустріальне суспільство ризику». Жахлива подія ХХ ст. – Чорнобильська трагедія – сильно вплинула на теоретичні положення У. Бека і знайшла осмислення в роботі «Суспільство ризику» (1986). Проблеми модернізації суспільства розглядаються автором з екологічної точки зору: наслідки «Чорнобильського шоку» стосуються кожної людини, а сам Чорнобиль стає символом сучасності.

Термін *суспільство ризику* підкреслює незахищеність сучасного суспільства та його орієнтованість на самознищення: розвиток нових промислових технологій пов'язано з посиленням ризику. При цьому мова йде не тільки про ризики цивілізаційного або державного масштабу. Ризикує практично кожна людина. У. Бек пропонує модель суспільства ризику у планетарному вимірі, яка відрізняється від моделі класичного індустріального суспільства. В класичній моделі ще були можливості розв'язання проблем на національному рівні. Але в новому суспільстві –

суспільстві ризику – змінюється значення соціально-антропологічної межі, бо людство вже має ознаки планетарного масштабу.

Для усвідомлення теоретичного бачення процесів модернізації суспільства У. Бек пропонує розрізняти ризик та небезпеку. Якщо ризик має активний характер, то небезпека постає як об'єктивно існуюча загроза, її поява обумовлена ризикованими діями. Він виходить на різновиди небезпек та ризиків у доіндустріальних суспільствах, класичних індустріальних суспільствах та індустріальних суспільствах ризику.

Таблиця 1 – Характер прояву ризиків і небезпек за У. Беком

	Доіндустріальні суспільства	Класичне індустріальне суспільство	Індустріальне суспільство ризику
Різновиди ризиків і небезпек	Небезпеки, природні катастрофи, епідемії	Локалізовані ризики, нещасні випадки на роботі, вдома, вулиці	Самозагрозливі штучні катастрофи
Залежність від рішень людини	Немає	Залежні	Залежні
Добровільність		Так	Так
Сфера реалізації ризиків і небезпек	Країни, народи, культури	Локально та часом обмежені події та пошкодження	Планетарний вимір

Якщо базуватися на даних цієї таблиці, то надіндивідуальна небезпека спровокована не природними факторами, а безвідповідальними діями промисловців, політиків. Ризики планетарного масштабу мають різні виміри загроз у різних регіонах світу. Більш ризикованими є розвинуті країни, але вони мають і більше шансів захиститися. Зовсім інша ситуація у малорозвинутих країнах, де заручниками ситуації стають прості люди.

І все ж таки жодна людина не може уникнути на сто відсотків ризику небезпеки: суспільство поділяється на тих, хто вже постраждав від катаклізмів різного характеру, і тих, хто ще не постраждав.

Другий вектор вивчення постіндустріального суспільства виростає на основі ліберального напрямку, який орієнтується на американську модель постіндустріального розвитку. Вона базується на прикладних моделях у створенні сценаріїв розвитку в межах певних феноменів: влада, війни, інститути управління, сім'я, масові комунікації та ін.

Найбільш популярною в цьому векторі пошуків стала концепція О. Тоффлера, який дав свою інтерпретацію постіндустріального суспільства. Він пропонує концепцію трьох хвиль, де взаємодіють чотири сфери: техно-, соціо-, інфо- і психосфера. Техносфері він надає вирішального значення. Тому саме технологічна революція виступає головною силою, що продукує нововведення і сприяє руху суспільства. Індустріальна цивілізація, вважає О. Тоффлер, за багатьма показниками вийшла до свого кінця, її почала захльостувати третя хвиля, хвиля технологічних і соціальних трансформацій. Вона викликана багатьма факторами, але головні з них – інформація, творчість та інтелектуальні технології.

2. 4. Концепції інформаційного суспільства

Поняття *інформаційне суспільство* з'явилося в другій половині ХХ ст. (у 60-х рр.), а згодом фактично замінило термін *постіндустріальне суспільство*. Воно з'являється майже водночас в американській і японській літературі.

Інформаційне суспільство визначається як суспільство, в якому розвиток комп'ютеризації надасть людям доступ до надійних джерел інформації та позбавить їх від рутинної роботи, забезпечуючи високий рівень автоматизації виробництва. При цьому істотні зміни торкнуться самого виробництва, в результаті яких його продукт стане більш «інформаційно містким». Виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, на думку авторів, буде рушійною силою розвитку суспільства.

Інформаційне суспільство аналізують М. Порат, Й. Массуда, Т. Стоунер, М. Кастальс, Р. Кац, Р. Фальк.

Одна з найцікавіших і розроблених філософських концепцій інформаційного суспільства належить японському вченому Й. Массуді. Основні принципи майбутнього суспільства наведені в його книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983). Фундаментом нового суспільства, на думку автора, стануть комп'ютерні технології, головну функцію яких він бачить у значному посиленні розумової праці людини.

Інформаційно-технологічна революція швидко стане новою виробничою силою і зробить можливим масове виробництво когнітивної і систематизованої інформації, нових технологій і знань. Потенційним ринком стане межа пізнаного, зросте можливість розв'язання нагальних проблем і розвиток співпраці. Провідною галуззю економіки стане інтелектуальне виробництво, продукція якого акумулюється і поширюється за допомогою нових телекомунікаційних технологій.

Отже, за концепцією Й. Массуди, інформаційна революція перетворюватиметься на нову виробничу силу і зробить можливим масове виробництво когнітивної, систематизованої інформації, технології і знань. Провідною галуззю економіки стане інтелектуальне виробництво, основним суб'єктом якого стане вільне співтовариство, а політичною системою – «демократія участі». Загальною і основною метою суспільства буде реалізація «цінності часу».

У зв'язку з розвитком електронних засобів масової інформації та інформаційних технологій науковці все активніше дискутують про функції і роль інформації в житті суспільства, тенденціях формування глобального інформаційного суспільства. Особливо цікавою з цієї точки зору є концепція М. Мак-Люена. Його методологічні пошуки ґрунтуються навколо того, як інформаційні технології стали головним чинником становлення нового типу суспільства і чому саме вони впливають на формування соціально-

економічної основи. Говорячи про перспективи розвитку засобів масової комунікації в інформаційному суспільстві, М. Мак-Люен неодноразово підкреслює тенденцію посилення активної ролі мас-медіа. Він вважає, що масова комунікація як сфера життя суспільства, що вже структурно оформилася як окрема галузь, у майбутньому стане, з одного боку, частиною суспільства, а з іншого, – таємною силою, що має над ним все зростаючу владу.

Комунікацію М. Мак-Люен розуміє як екстеріоризацію (процес переведення внутрішньої психічної дії у її зовнішній вираз у формах реакції та дії) чуттєвої здатності людини до сприйняття, відокремлюючи на основі цієї здатності аудіо-культуру і відео-культуру, тобто «культуру слуху» і «культуру зору». За даними сучасних психологів, вибірковість зору на декілька порядків перевищує вибірковість слуху. Кожен бачить своє, але звуковий ряд один на всіх. Якщо сенсорний баланс міфологічної свідомості характеризується синкретизмом і «розчиненням» у мові, то відео-культура сприяла формуванню індивідуалізму, критицизму й інтерпретування, а інформацію людина стала сприймати селекційно.

У новому типі електронної культури комп'ютерна техніка об'єктивує вже саму нервову систему, що повертає людині включеність до громади (вже світової), повертає втрачений синкретизм, але й позбавляє тотального критицизму. Новий тип культури синтезу аудіо- та відео- орієнтує суспільство на новий вектор розвитку – від «експлозії» (глибоке й інтенсивне психічно-емоційне переживання, супроводжується вибухом і рухом зовні) до «імплізії» (психічно-емоційне переживання, супроводжується спрямованістю процесів усередину): сучасна комп'ютерна техніка об'єктивує, тобто виводить назовні саму нервову систему. «Електронна епоха» дає можливість описати суспільство як «єдине людство» («глобальне село»).

Телекомунікаційні і комп'ютерні мережі виконують функцію своєрідної нервової системи в утворенні «глобального села». Комп'ютеризація суспільства, комп'ютерний синтетизм, за концепцією Мак-

Люена, зумовлює і великі можливості, і проблеми комунікаційного й інформаційного характеру сучасного суспільства.

Аналіз нового типу суспільства пов'язують зі значенням та роллю *інформації*. Це поняття набуває особливого значення при характеристиці інформаційного суспільства. Однак основний крок робиться в напрямку фіксації її кількісної характеристики. Виникають питання такого характеру: «Якщо стало більше інформації, чому ми повинні побачити в суспільстві щось нове? Чи робить доступність великої кількості інформації нас більш інформованими? Яка інформація зберігається, яку цінність вона має?» Самі лише кількісні параметри не можуть означати розриву з попередніми системами, але вчені, які пишуть про новий тип суспільства, вказують саме на зміни в системах. Тобто основна проблема при визначенні інформаційного суспільства – це звернення до кількісних характеристик (чисельність «безкомірцевих» працівників, відсоток ВВП, забезпечення інформацією в кількісному підході та ін.), а якісні залишаються нерозкритими.

Поряд із терміном *інформація* використовується термін *інформатизація*. Інформатизація суспільства спрямована на перебудову і збагачення інформаційно-комунікаційної основи його функціонування. Інформатизація припускає заміну «паперової інформатики» людино-машинними діалоговими системами, створення нових і більш ефективних моделей діяльності людей у різних суспільних сферах. Це зумовлює активне звернення до знань експертного характеру, активізацію уваги з боку широкої громадськості. Діяльність у такому випадку трансформується в системно-діяльнісний процес оволодіння інформацією. Цей процес розцінюється як ресурс розвитку та управління і здійснюється за допомогою засобів інформатики з метою створення інформаційного суспільства.

Процес інформатизації включає три взаємопов'язані складові:

- *інтелектуалізацію* як процес розвитку і вдосконалення здатності людини до сприйняття і породження інформації, що закономірно обумовлює підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи

можливість розвитку, опанування знань і можливість використання засобів штучного інтелекту;

- *комп'ютеризацію* як процес удосконалення засобів пошуку, збереження та обробки інформації;
- *медіатизацію* як процес удосконалення засобів збирання, зберігання і розповсюдження інформації.

Досить часто інформатизація ототожнюється з комп'ютеризацією. Така позиція, характерна до 90-х рр. ХХ ст., була основана на технократичному баченні розвитку суспільства. Але вже на рубежі століть при обговоренні загальної концепції інформатизації вчені та фахівці сформували головну думку: концепція інформатизації тісно пов'язана з концепцією розвитку суспільства, всіх його структур, причому інформатизація – супутник демократизації і неможлива без неї.

Виділяють два основні теоретико-методологічні підходи до вивчення інформатизації суспільства. Технократичний, при якому інформаційні технології вважаються засобом підвищення продуктивності праці і їх використання обмежується, в основному, сферами виробництва та управління. Гуманітарний підхід, при якому інформаційна технологія розглядається як важлива частина людського життя, що має значення не тільки для виробництва та управління, але і для розвитку соціокультурної сфери.

Принципово важливим є розгляд причин переважного поширення на практиці технократичного підходу, оснований на ототожненні понять *інформатизація* і *комп'ютеризація*. Ці причини носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивний розвиток нової техніки взагалі й обчислювальної, зокрема відбувається стрімко, має навіть «агресивний» характер. Це пояснюється високою економічною ефективністю самого процесу інформатизації, що свідчить про об'єктивний характер цього ототожнення. З іншого боку, існує значна кількість людей, мало знайомих з проблемою, і тих, кому упровадження в суспільну свідомість подібного

ототожнення приносить відчутні фінансові або політичні дивіденди. Це вже свідчить про суб'єктивний характер цих ототожень. Позиція власника компанії Microsoft Біла Гейтса, який стверджує, що комп'ютерні технології є сьогодні найістотнішим чинником, який впливає на зміну світу, є найяскравішим прикладом ототожнення інформатизації та комп'ютеризації і носить суб'єктивний характер. Водночас це наголошує на технократичному підході стосовно визначення процесу інформатизації.

В інформаційному суспільстві має значення проблема освоєння інформаційного поля людства. Під інформаційним полем розуміється повна сукупність усієї інформації, що міститься в усіх джерелах і на всіх носіях в усьому просторі, історично віднесеному до земної цивілізації.

Актуальність проблеми глибокого освоєння цього поля пов'язується не тільки з природним прагненням людини до пізнання світу і самої себе, але і з припущенням про змістовне наповнення інформаційного поля не тільки про минуле і теперішнє, але також і про майбутнє людства. Якщо в особи не вихована здатність до визначення інформації, до творчої роботи з останньою, то спілкування може стати простою трансляцією інформації. Це може призвести до небезпечного й антогоністичного за своїм характером процесу: з одного боку, з'являються все більш досконалі інформаційні системи, а з іншого – все менш освічені по відношенню до їх використання люди, що не відповідає принциповій можливості просування людства до більш розвинутої цивілізації.

Характер знань в інформаційному суспільстві

В інформаційному суспільстві кардинально змінюється статус знань. Знання перетворюються на найбільш пріоритетний конкурентний товар, на форму капіталу, інтелектуальну власність, на об'єкт авторського права та національний наукомісткий продукт ринку. Тому виникає питання про характер знань, що мають місце в інформаційному суспільстві.

Знання – це істотні риси і закономірності об'єкта, який пізнається, зафіксовані в його пізнавальному образі. Взаємовідносини між суб'єктом та об'єктом пізнавальної діяльності мають характер протиріччя, що вічно виникає і вічно існуює. Таке протиріччя дозволяється в знанні. Знання створюють особливий ідеально-духовний світ, що є трансцендентальним (таким, що виходить за межі практичної діяльності) відносно індивідуальної свідомості. Цей об'єктивно існуючий світ знань є субстанціальною основою будь-яких конкретних продуктів людської пізнавальної діяльності, хоча здатний до зростання тільки використовуючи творчі акти індивідуальної свідомості.

Якщо спиратися на Платона, то його теорія, що виростає з відомого символу платонівської печери, дає можливість зрозуміти протиріччя між світом сонячних ідей і світом чуттєвих тіней. Перші осягаються розумом, вони стають підґрунтям для ідеальної онтологічної основи буття. Світ чуттєвих тіней – це світ буденної свідомості. Світ знань у такому контексті – це вічний, незмінний і досконалий світ істини, блага і краси. До них, за Платоном, душа людини здатна залучитися безпосередньо лише після фізичної смерті, скинувши з себе тілесні кайдани, які перешкоджають духовному спостереженню цього ідеального буття. Але світ ідей розкривається і в цьому житті. Це стає можливим за рахунок мистецтва розсудливості, мистецтва умогляду як свого роду дару людині, саме це допомагає розвіяти магію чуттєво-тілесного світу. Для роз'яснення такої фантастичної теорії знань є гносеологічні підстави, адже будь-які практичні дії людини передбачають наявність ідеального плану дії.

Знання мають дивовижну властивість: виникнувши, вони набувають власного життя і логіки розвитку незалежно від людей. Вони впливають на наші погляди на оточуючий світ.

Відкриття іноді робилися багатьма людьми, які не знали про це, а деякі вчені щиро вірять, що знання (наукові відкриття) винаходяться не ними, а існують в окремому просторі знань.

Знання можна визначити як зафіксовані в пізнавальному образі суб'єкта істотні риси і закономірності пізнаваного об'єкта, це можна сформулювати навіть коротше: «знання є результатом збігу суб'єкта і об'єкта» [14, с. 290]. Збіг ніколи не буває повним, абсолютним. Коли здобуваються знання про об'єкт, здавалося б, його таємниця зникає, відкриваючись у формі того або іншого знання: будь-яке знов одержане знання знаходить в об'єкті нові непізнані властивості і грані. Не залишається незмінним і суб'єкт пізнання. Він удосконалює свій логічний і термінологічний апарати, процедури гносеологічної рефлексії, свої людські якості.

У процесі розвитку людства і стрімкого зростання знань самі знання все більше стають об'єктом пізнання. Частина знань завдяки рефлексії в загальному обсязі, що постійно циркулює в суспільстві, безперервно зростає. Знання все більше перетворюються на автономну і самоз'єднувальну реальність, підживлюючи теорію пізнання і теорії «колективного суб'єкта». У ХХІ ст. ці тенденції проявилися найбільш яскраво у зв'язку з процесами інформатизації суспільства.

Відомо, що вироблення знань відбивається на характері й розвитку суспільства і що будь-яка суспільна система знищує себе, якщо перестає виробляти знання, оскільки виробництво і накопичення знання є ознаками прогресивного суспільного розвитку. З цієї точки зору, світову спільноту на сьогодні умовно можна розбити на чотири групи країн – за пануючим видом діяльності:

- країни, що виробляють сировину, продовольство і товари народного споживання за іноземними ліцензіями;
- країни, що виробляють технічну продукцію за іноземними ліцензіями і мають частково оригінальні технології;
- країни, що виробляють оригінальні технології;
- країни, що «виробляють» знання. Визнаним лідером світового інтелектуального прогресу є США. Іноді США дозволяють собі «здавати

позиції» в будь-якій іншій сфері діяльності (наприклад, допускаючи на свій ринок товари з Японії та інших країн), але тільки не у виробництві знань. У США більшість населення здатна пристосовуватися до нових технологій за рахунок отриманої освіти.

Країни, що мають найсучасніші інформаційні технології, наукову інформацію і знання одержують з інтелектуально розвинутих країн, оскільки з різних причин вони не здатні створювати знання, які повинні наповнювати національне інформаційне середовище. Очевидно, що ввійти до групи лідерів суспільного розвитку вони не можуть. Знання отримують все більше значення для розвитку країни.

Тому особливого значення в концепціях постіндустріального та інформаційного суспільства набуває саме філософський аналіз знань. На думку Д. Белла, найважливіше значення для прийняття рішень і координації напрямку змін набувають теоретичні знання. «Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, – писав Д. Белл. – Воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання» [5, с. 232]. Рух і розвиток суспільства в такому контексті набиратиме силу в ході поєднання науки, техніки й економіки. Знання й інформацію американський вчений вважає не тільки ефективним каталізатором трансформації постіндустріального суспільства, але і його стратегічним ресурсом.

Аналізуючи роль і значення теоретичного знання, підкреслюють його націленість на якісні зміни, що ведуть до важливих наслідків в усіх сферах життєдіяльності людей. Деякі вчені розширюють поле теоретичного знання, пропонуючи таку його типологію: знання змістовне як ідеал просвітницького характеру, знання продуктивне, що має місце в промисловості, і знання дієве, яке пов'язане із виробництвом і втілює особливі прийоми, які мають безпосередній вплив на повсякденне життя людини [25]. Але головним при

його визначенні виступає «принцип угоди» між науковою сферою і виробничою та соціальною сферами.

Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому домінує саме теоретичне знання. Пріоритет теоретичного знання ми знаходимо в науці, технологіях, промисловості тощо, тобто теоретичне знання має місце абсолютно в усіх сферах життєдіяльності. Наприклад, у політиці воно є мистецтвом можливого, тому слід знати ці можливості, що існують, перш за все, у вигляді певних теорій. Під *теоретичним знанням* розуміється «знання абстрактне, загальне, закодоване на різного роду носіях. Абстрактним воно є, оскільки в даній ситуації застосовується не безпосередньо, а узагальнено і зберігає своє значення за межами конкретних ситуацій» [18, с. 38].

У сучасному суспільстві починають домінувати трудові процеси, в яких людина розцінюється в контексті постійного інтелектуального і творчого розвитку, а це активізує проблему освіти протягом усього життя людини. Людина починає брати на себе функції контролера будь-якого процесу: *вона не залежить від техніки, а навпаки, робить функціонування техніки залежним від себе*. З цієї позиції теоретичне знання не можна вважати чимось новим, але його роль і «значення суттєво зросли і воно стало визначною рисою сучасного суспільства» [18, с. 42]. До того ж процес прийняття рішень, оцінка ризику і контроль над особистим життям зводять потенціал теоретичного знання до можливості впливати на майбутнє людини.

Отже, цивілізаційні зрушення доводять, що в сучасному суспільстві набуває особливого значення наука, теоретичне знання. Наука перетворюється на безпосередню виробничу силу, має потужний вплив на формування нової цивілізації і виконує роль фактора, який прямо чи опосередковано сприяє виходу суспільства на нові горизонти.

Висновки

У межах формаційного підходу виокремлюються дві дослідницькі програми – теорія марксизму і концепція постіндустріального суспільства. Марксистська теорія визнає спосіб виробництва основною детермінантою суспільного розвитку. На цій основі виокремлюються визначні стадії або формації. Концепція постіндустріального суспільства головною детермінантою вважає технічний фактор і розрізняє три типи суспільства: традиційне, індустріальне та постіндустріальне. Сьогодні на теренах пострадянського простору концепція постіндустріального суспільства досліджується в Інституті соціології РАН, він є засновником «Центру досліджень постіндустріального суспільства» (Росія).

Концепція інформаційного суспільства – це теоретична версія концепції постіндустріального суспільства; історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якому інформація і знання стрімко зростають в єдиному інформаційному просторі. Структура інформаційного суспільства складніша, оскільки його основною ланкою є комп'ютерні комунікації. Їх неможливо розглядати як самостійну виробничу одиницю, бо вони є продуктом специфічної індустрії.

У такому сенсі поняття *інформаційного суспільства* повинно мати специфічні характеристики, які найбільш повно будуть відображати сутнісні характеристики цього суспільного устрою. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства стають інформація і кодифікація теоретичного знання як визначальні фактори формування нового суспільства. В усіх інформаційних концепціях підкреслюються ці фактори як такі, що переходять у розряд не тільки системоутворюючих, але чи не єдиних вагомих чинників формування сучасного суспільства.

У сучасних дослідженнях концепція інформаційного суспільства стала найбільш поширеною.

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає різниця методології цивілізацій О. Шпенглера, А. Тойнбі і методології сучасного розуміння цивілізації?
2. Які є вектори методологій вивчення інформаційного суспільства за «географічними» ознаками?
3. Що таке традиційне, індустріальне і постіндустріальне суспільство?
4. Яке за своїм характером знання мають на увазі автори концепцій досліджень інформаційного суспільства?
5. Що таке інформатизація?
6. Чи можна аналізувати процес інформатизації суспільства, спираючись на гуманітарний підхід?
7. Чи можна говорити про методологію вивчення інформаційного суспільства з урахуванням значення засобів мас-медіа? Яку роль виконують мас-медіа у сучасному суспільстві?
8. Що таке *суспільство ризику*?

Завдання методологічного характеру

1. Виберіть основні показники або загальні критерії розвитку і зробіть схему порівняльного аналізу традиційного, індустріального і постіндустріального суспільства.
2. Спробуйте скористатися методологією К. Маркса і Д. Белла для опису індустріального суспільства. Що є спільного в цих методологіях і чим вони відрізняються?
3. Скориставшись концепцією О. Тоффлера, спробуйте показати різницю між «третьою» і «другою» хвилями цивілізаційного розвитку. Обміркуйте, чи можлива четверта хвиля. Якщо так, визначте напрямок її розвитку.

4. Інтелектуалізація як складова інформатизації пов'язана із інтелектуальною революцією. Чи можна схематично окреслити хронологічні рамки цих революцій на основі концепцій Д. Белла, О. Тоффлера, М. Мак-Люена?

Робота з текстом

Проаналізуйте текст і дайте відповіді на запитання

1. Хто такі технореволюціонери? Дайте їм характеристику, спираючись на О. Тоффлера і на вашу особисту позицію.

2. Яке значення технореволюціонери надають фактору управління? Чи можливо гуманізувати працю, за вашою особистою оцінкою?

Текст

Технореволюціонери виходять з передумови про крихкість біосфери Землі і вважають, що чим могутніше стають наші нові технології, тим більше ризик завдати непоправної шкоди нашій планеті. Тому вони вимагають, щоб усі нові технології були заздалегідь оцінені з точки зору можливих шкідливих ефектів, щоб небезпечні технології були змінені або заблоковані. Інакше кажучи, вони наполягають на тому, щоб технології завтрашнього дня були підпорядковані більш жорстким екологічним вимогам, ніж технології ери Другої хвилі.

Технореволюціонери ставлять питання так: або ми будемо контролювати технологію, або вона буде контролювати нас; «ми» просто більше не можемо бути звичайним крихітним прошарком еліти з учених, інженерів, політиків і бізнесменів. Час вимагає демократизації процесу ухвалення технологічних рішень.

Антиядерні кампанії, що розгорнулися в Західній Німеччині, Франції, Швеції, Японії і США (39), боротьба проти «Конкорда» або за контроль над

генетичними дослідженнями – все це наочне свідчення вимог сьогодення сьогоднішнього дня.

Технореволюціонери стверджують, що технологія не повинна бути громіздкою, дорогою або складною, щоб бути «розумною». Незграбні технології Другої хвилі здавалися більш ефективними, ніж вони були насправді, тому що і корпорації, і соціалістичні підприємства переклали на суспільство в цілому ненормально високі витрати на боротьбу із забрудненням, з безробіттям або з відчуженням праці. Коли усвідомлюєш справжню ціну тієї або іншої продукції, розумієш неефективність економічних механізмів Другої хвилі.

Отже, Технореволюціонери вважають «підходящим» технології, які гуманізують працю, здатні запобігти забрудненню і забезпечити охорону навколишнього середовища. Вони віддають перевагу проектам, розрахованим на місцевий, а не державний чи світовий ринок. У всьому світі технореволюціонери проводять тисячі експериментів з маломасштабними технологіями, починаючи з вирощування риби і виробництва продуктів харчування і кінчаючи виробництвом енергії, переробкою відходів, дешевим будівництвом і простим транспортом. Одні експерименти найвні і переносять нас назад, у міфологічне минуле, інші – більш практичні...

Нарешті, Технореволюціонери доводять, що на шляху до Третьої хвилі ми повинні крок за кроком відмовлятися від систем виробництва, які ведуть до знищення ресурсів і забруднення навколишнього середовища, що застосовувалися в епоху Другої хвилі, і впроваджувати «метаболічну» систему, яка виключає втрати і забруднення та забезпечує «спадкоємність»: випуск основної і побічної продукції кожної галузі промисловості стає основою для наступних. У результаті формується система, при якій не виробляється нічого, що не може слугувати основою для виробництва іншого продукту, і так далі. Така система не тільки збільшує ефективність виробництва, але і зменшує або навіть виключає загрозу для біосфери.

Узята в цілому програма Технореволюціонерів закладає основу для гуманізації технологічного прориву.

Визнають вони це чи ні, але Технореволюціонери є агентами Третьої хвилі. В наступні роки вони не тільки не зникнуть, але їх чисельність зросте. Вони така ж частина нашого переходу на новий етап цивілізації, як і наші експедиції на Венеру, наші дивовижні комп'ютери, наші відкриття в галузі біології, наші дослідження глибин океану.

З їхнього конфлікту з фантазерами, прихильниками Першої хвилі і захисниками Другої хвилі, які проголошують, що технологія понад усе, з'являться «розумні», тонкі технології, відповідні новій енергозберігаючій енергетичній системі, до якої ми починаємо переходити. Поєднання нових технологій з новою енергетичною базою підніме всю нашу цивілізацію на абсолютно інший рівень. Серцем цієї цивілізації стануть розумні, науково обгрунтовані, крупнопоточні підприємства, які будуть діяти під жорстким екологічним і соціальним контролем, а також «розумні» малопоточні підприємства, що діють в меншому, більш «олюдненому» масштабі. Обидва типи підприємств будуть базуватися на принципах, цілком відмінних від тих, що управляли техносферою Другої хвилі. Ці два пласти індустрії разом утворюють «командні висоти» завтрашнього дня.

Але це тільки деталі набагато більші великого полотна. Адже в той же самий час, коли ми трансформуємо техносферу, ми революціонуємо інформаційну сферу (Тоффлер О. Третья волна. – С. 120–121).

Запропонована література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
2. Бауман З. Мыслить социологически : учеб. пособие / З. Бауман. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.

3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 786 с.
6. Бехманн Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехманн // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–47.
7. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Г. Бехманн. – М. : Логос, 2010. – 248 с.
8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
9. Иноземцев В. Л. Постиндустриальное общество как теоретическая конструкция / В. Л. Иноземцев // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 120–148.
10. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Соч. в 6 т. – Т. 6. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1966. – С. 5–25.
11. Крадин Н. Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов / Н. Н. Крадин // Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, С. Ю. Малков. История и Математика : Альманах. – М. : Либроком, 2009. – № 5. – С. 166–200.
12. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры / М. Мак-Люэн. – К. : Ника-Центр, 2010. – 462 с.
13. Маркс К. Экономически рукописи 1857 – 1859 годов. Введение / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1968. – 559 с.
14. Миронов В. В. Онтология и теория познания : учебник / В. В. Миронов, А. В. Иванов. – М. : Гардарики, 2005. – 447 с.

15. Сорокин П. Общие принципы цивилизационной теории и её критика / Сорокин П. // Сравнительное изучение цивилизаций : Хрестоматия. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – С. 47–54.
16. Тоффлер Э. Революционное богатство / Э. Тоффлер. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.
17. Тоффлер Э. Третья волна. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.
Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 557 с.
18. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 400 с.
19. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 627 с.
20. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
21. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
22. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность / О. Шпенглер – Т. 1. – Новосибирск : ВО «Наука», – 1993. – 582 с.
23. Piore M. J., Sabel Ch. F. The Second Industrial Divide / M. J. Piore, Ch. F. Sabel. – New York, 1986. – 368 p.
24. Sabel Charles F. Work and Politics: The Division of Labour in Industry. Cambridge Studies in Modern Political Economies / Charles F. Sabe. L – Cambridge, 1984. – 320 p.
25. Stehr N. Knowledge Societies / N. Stehr. – London, 1994. – 291 p.
26. Zuboff S. In The Age Of The Smart Machine: The Future Of Work And Power / S. Zuboff. – New York, 1989. – 468 p.
27. Міжнародне суспільство порівняльного дослідження цивілізацій // <http://www.wmich.edu/iscsc/index.html>

РОЗДІЛ 3. СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

3. 1. Матеріально-економічна сфера

Методологічною базою для окреслення цієї сфери є класична марксистська матеріалістична програма дослідження суспільства, де за основу суспільного життя береться об'єктивно-законодавчий процес матеріального і духовного виробництва.

Виробництво, за Марксом, носить суспільний характер, а в його процесі люди вступають в об'єктивні суспільні відносини, сукупність яких і становить сутність суспільного устрою. Відповідно до цього вводиться поняття *спосіб виробництва*, в якому фіксуються дві складові – *продуктивні сили і виробничі відносини*.

Кожне суспільство має природні ресурси для свого розвитку, однак суспільне багатство створюється працею людини. Матеріально-економічна сфера включає матеріальне і духовне виробництво, виробництво матеріальних і духовних послуг, а матеріально-економічне життя суспільства включає виробництво, розподіл, обмін та споживання предметів і послуг. Виробництво поділяється на промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт і т. ін. До складу сфери послуг входять торгівля, охорона здоров'я, освіта, культура і т. ін.

У будь-якій сфері виробництва праця стає можливою за наявності предметів праці, засобів праці і робочої сили. *Предметами праці* стають природні об'єкти, що завдяки виробничому процесу залучилися до процесу виробництва. До *засобів праці* відноситься все те, за допомогою чого людина впливає на предмети праці. Це різні джерела енергії, земля, транспорт, засоби зв'язку і т. ін. Предмети праці і засоби праці в сукупності утворюють *засоби виробництва*.

Продуктивні сили розуміються як єдність суб'єктивних факторів, тобто робочої сили, і засобів виробництва. К. Маркс зазначав, що економічні епохи

розрізняються не тим, що виробляється, а тим якими засобами це робиться. Розвиток продуктивних сил зумовлюється кардинальними змінами всіх компонентів – від досвіду людини до знарядь праці і технологічного застосування науки.

Виробничі відносини виникають між людьми під час матеріального і духовного виробництва. Виробничі відносини – необхідний бік суспільного виробництва, який відображає складну структурно-функціональну і ієрархічно-супідрядну систему різноманітних зв'язків між людьми, що виникають у процесі спільної матеріально-виробничої діяльності. В основі цих відносин лежить розподіл засобів виробництва між членами суспільства, форма власності, поділ праці, відношення до структур розподілу та управління, професійні якості людини тощо.

Виробничі відносини формуються в залежності від рівня продуктивних сил і змінюються через деякий час після змін продуктивних сил. Якщо існуючі виробничі відносини починають гальмувати розвиток продуктивних сил, тоді з'являється тенденція до деградації суспільства, в суспільстві загострюються соціальні конфлікти. Нова форма виробничих відносин дає простір для подальшого розвитку продуктивних сил, і суспільство знову починає розвиватися у прогресивному напрямку. Кожна форма виробничих відносин існує доти, поки вона відкриває достатній простір для розвитку продуктивних сил. Відносини власності – це відносини з приводу привласнення засобів виробництва і створюваних матеріальних благ. Конкретним змістом відносин власності є володіння засобами виробництва, розпорядження ними і їх використання.

Але ще є відносини розподілу, обміну та споживання. Останні визначають важливі аспекти буття людини. Законом розвитку матеріально-економічної сфери є плюралізм форм власності і забезпечення свободи функціонування кожної з них.

Виробничі відносини і продуктивні сили є діалектично пов'язаними і в той же час протилежними. Методологічною основою вивчення їхньої

взаємодії є діалектика категорій змісту (продуктивні сили) і форми (виробничі відносини). Продуктивні сили визначають виробничі відносини.

Відповідність виробничих відносин характеру, рівню і розвитку продуктивних сил становить закон матеріального виробництва. Відповідність цих двох складових приводить до сталого розвитку економіки. Але продуктивні сили розвиваються швидше, ніж виробничі відносини, що спричиняє виникнення суперечностей між ними. Невідповідність рівня розвитку виробничих відносин рівню продуктивних сил приводить до соціальних революцій, які забезпечують відновлення порушеної відповідності матеріального виробництва. Але гострий характер конфлікту можна зменшити за допомогою реформування або визначеної політичної позиції керівництва і влади з метою приведення виробничих відносин у відповідність до характеру і рівня продуктивних сил.

При характеристиці засобів праці використовується поняття *техніка*. Виокремлюють функціональні галузі техніки: виробнича, техніка транспорту, військова, техніка наукових досліджень, техніка освітянського процесу, медична, побутова і т. ін. Виробнича техніка – це сукупність матеріальних засобів діяльності людей. Сьогодні великого значення набувають технології виробництва. Технології пов'язані з функціонуванням техніки. Технології – це організація, структура взаємодії технічних засобів для вирішення певного господарського завдання.

Виробництво неможливе без *робочої сили*. Головними факторами виробництва є робітники, їхня праця. Людина, яка володіє певними вміннями, трудовими навичками, професійною підготовкою, розглядається як робоча сила. В матеріальному виробництві людина виконує дві основні функції: вона є джерелом енергії і вона управляє виробництвом. Але частка першої функції в сучасному виробництві зводиться до мінімуму, а роль управлінської функції трансформується. Сучасне виробництво має автоматизований характер, а технології приводять до значного збільшення інтелектуального потенціалу людини.

З розвитком техніки і технологій змінюються вимоги до кваліфікації робочої сили. Взаємодія техніки, технологій і людини є джерелом їх розвитку. Отже, взаємодія засобів праці і робочої сили виступають детермінантою розвитку виробничих сил. Це дозволяє зробити висновок: розвиток виробничих відносин у якісному вимірюванні, на відміну від кількісного, дає можливість спостерігати прискорення розвитку виробничих сил.

У розвитку виробництва велике значення має вдосконалення техніки та організація виробництва. Потужним фактором цього є науково-технічні революції і науково-технічний прогрес. На характер якісного вимірювання виробничих відносин впливають саме ці фактори.

Науково-технічний прогрес – це поступовий рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання та оволодіння зовнішніми силами природи. Це об'єктивна і постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є вдосконалення техніки, технології й організації виробництва з метою збільшення його ефективності.

Під *науково-технічною революцією* розуміють створення і впровадження таких технічних досягнень і технологій, що викликають якісні зміни у виробництві, де переважного значення набувають технології. Якщо в індустріальному суспільстві наука і техніка розвивалися самостійно, то сучасну науково-технічну революцію розуміють як органічний взаємозв'язок революції в науці, техніці і технології. Це визначає науку як безпосередню потужну перетворювальну силу суспільства. Революція є однією з форм науково-технічного прогресу – прискорена і стрибкоподібна його форма.

Отже, сучасне суспільне виробництво неможливо уявити без використання досягнень науково-технічної революції, яка впливає на всі сфери життя людини.

При розгляді матеріально-економічної сфери суспільства необхідно враховувати таку категорію, як *суспільно-економічна формація*.

Матеріальною основою кожної формації є спосіб виробництва як діалектична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Сукупність виробничих відносин кожної формації утворює її реальний базис – матеріально-економічну складову суспільства. Базис визначає надбудову, що виражає ідеологічне підґрунтя суспільних відносин (суспільну й індивідуальну свідомість, а також усі інституції, в яких вони закріплюються та реалізуються). Надбудова має зворотний вплив на базис. Деякі ідеї, які мають місце в суспільстві на певному етапі розвитку, можуть стати могутньою силою, що рухає історію суспільства. Залежно від характеру цих ідей відбуваються не тільки великі революційні зміни в суспільстві, але також і людські трагедії світового масштабу.

Базис і надбудова знаходяться в діалектичній єдності: надбудова формується залежно від базису. Отже, аналізуючи конкретне суспільство, необхідно розглядати не тільки тип виробництва, що має переважний характер у цьому суспільстві, але й відповідні йому явища надбудови і сукупність усіх типів виробничих відносин.

Суспільне виробництво: техно-соціальний феномен у контексті діяльності людей і суспільних відносин

Будь-яка матеріальна діяльність передбачає наявність засобів та способів досягнення її результатів. У їх структурі пріоритетне значення мають техніка і технології. Саме в них найбільш рельєфно виявляється сутність суспільства і людини, глибина її проникнення в тайни природи та міра предметно-практичного втілення людського духу, знань. Теоретичною основою матеріалізму є закони природи, за якими, до речі, функціонує та розвивається і наука, і техніка.

Універсальним засобом існування людини й об'єктивною основою соціальної світобудови є виробництво і його техніко-технологічне обладнання. Поняття *техніка* походить від грецького *techne*, що означає

мистецтво, уміння. Саме в техніці поєднані матеріальні та духовні фактори, які перетворюються один в одний: з одного боку, це система штучної матеріальної природи, а з іншого, – це втілення знань та виробничих навичок.

Суспільство як системна єдність має динамічний, функціональний характер і несе в собі детермінанти власної динаміки. Пошук цих детермінант пов'язаний із визначенням субстанції соціальної реальності, яка має самодостатній характер і не потребує нічого зовнішнього для свого існування. Методологічно доцільно розглядати соціальну реальність крізь призму змісту та форми. Змістовною характеристикою суспільного буття буде виступати діяльність людей, а формою – суспільні відносини.

Поняття *діяльність* фіксує якісно відмінний від процесів живої та неживої природи спосіб взаємодії людей із середовищем. Сутнісними ознаками діяльності є цілеспрямованість, сумісність, наявність мотивів тощо. До її атрибутів належать суб'єкт та об'єкт діяльності, ціль, умови, засіб та результати. Суб'єкт – це агент, носій діяльності. Предмет – це те, на що діяльність спрямована. Це може бути явище природи, устрій суспільства, а може бути й сама людина. Якщо діяльність має вихід у систему суспільних відносин, питання суб'єкта залежить від того, хто виробляє кінцевий продукт, який має місце у сфері суспільних відносин. Звідси впливає таке: вирішальним суб'єктом діяльності не може бути індивід, ним може бути мала або велика група.

Сама діяльність як динамічний процес залежить від різних факторів, але, якщо історичні явища аналізуються як результати сумісної діяльності, то виникає питання про сили, які консолідують людей у процесі збереження феномену сумісності (соціального). Першим за значенням соціальним результатом і формою людської діяльності є *суспільні відносини*. Це філософська категорія, яка виражає спосіб взаємозалежного буття предметів певної тотожності, сутність якого полягає в наявності у цих предметів реальної можливості вступити в актуальний зв'язок і взаємодію. Реальність

відносин є похідною від реальності їхньої основи, тому в пізнанні дуже важливо встановити цю основу. Основа відносин між людьми за своїм походженням має соціально-історичний характер. З цієї позиції індивіди розрізняються за їх місцем у системі суспільного виробництва. Ці відносини не фіксуються на рівні перцепцій, вони відображаються на рівні понять. Їхня реальність особливого ґатунку, про неї ми судимо, абстрагуючись від чуттєво сприйнятих взаємодій людей.

Отже, *суспільні відносини* – це категорія, що виражає спосіб сукупного взаємозалежного буття певних груп людей, сутність якого зводиться до наявності у них реальної можливості вступити в актуальний взаємозв'язок саме через діяльність та її продукти [25, с. 83].

У співвідношенні категорій *діяльності* та *соціальних відносин* відображається субстанція соціальної реальності. Ця субстанція має подвійне вираження – через зв'язок формального та змістовного. Форма виражає собою визначеність буття, його зміст, вона обумовлена змістом і виступає як принцип, сутність. Форму суспільного життя в контексті діяльності людей становлять соціальні відносини. Змістом є діяльність людей.

У матеріалізмі діяльність розглядається як пізнавально-практичне освоєння та перетворення людиною об'єктивного світу, підкреслюється єдність її чуттєво-практичної та раціональної сторони, визначаються її різновиди. Сучасна філософія визначає діяльність як засіб перетворення людиною оточуючого світу, а також, спираючись на принцип антропоцентризму, як засіб, що формує уявлення про необхідність її розумової та позитивної направленості.

Діяльність виступає як соціальний досвід – досвід специфічної людської форми активного відношення до світу. Людина як необхідний елемент об'єктивного матеріального світу та закономірний результат його еволюції взаємодіє з ним шляхом активної пізнавальної та свідомо-перетворювальної діяльності. З розвитком суспільства, технічного обладнання виробництва, накопичення наукових знань розширювалися

масштаби діяльності та можливості людини щодо активних змін та перетворень оточуючого середовища, формувалася суспільно-історична практика людства. Характер та напрямок діяльності визначається рівнем свідомості, відповідальності, компетентністю та моральними настановами суб'єктів соціальних дій.

Діяльність залежно від сфер суспільного життя може бути господарською, науковою, політичною, релігійною тощо. Залежно від рівня соціальної дії вона може бути діяльністю особистості, колективу, нації, народу та ін. За характером її можна поділити на репродуктивну, тобто орієнтовану на вже існуючі результати, продуктивну, яка спрямована на творче перетворення світу, отримання нових результатів, та деструктивну, що руйнує вже існуюче, несе негативні наслідки. Характер діяльності визначає сутність суб'єкта дії.

Зміст та значення діяльності розкривається в поняттях *свобода* та *необхідність*. Якщо категорія *необхідності* визначає світ з точки зору його об'єктивних, внутрішніх, сутнісних відносин та зв'язків, то *свобода* розцінюється як свідомо необхідність, яка реалізується в процесі активної та цілеспрямованої діяльності людей. Людина, пізнаючи оточуючий світ, створює механізми впливу на природу, змінює світ, умови життя в ньому та умови свого існування. Історично паралельно розвиток суспільства супроводжувався збільшенням ступеня свободи людини, можливістю вибору соціального варіанта. Однак свобода не може бути абсолютною, вона не відміняє об'єктивні закони, а тільки визначає можливості використання їх та вплив на них в інтересах людства, суспільства, людини. Ігнорування цих законів призводить до негативних наслідків людської діяльності. Сучасна ситуація відрізняється від попередніх тим, що людська діяльність отримала глобальні масштаби. Якщо знехтувати об'єктивними процесами розвитку суспільства, то це може призвести до деградації людства, знищення культури та цивілізації взагалі.

Жива праця упредметнюється (матеріалізується) в техніці, яка збільшує продуктивність живої праці. За рахунок цього збільшується загальна маса виробленого продукту. Якщо спиратися на класичну абсолютистсько-прогресивну схему суспільного виробництва, частка тих, хто бере участь у живій праці, зменшується у порівнянні з масою матеріалізованої праці, що має вести до збільшення загальної маси суспільного багатства на душу населення. Однак матеріальне виробництво не досягає рівня, що забезпечує загальне виживання населення планети, бо його чисельність працює на випередження.

У процесі матеріально-технічного розвитку суспільства спочатку авансується праця, а вже потім суспільство має віддачу. Етапи авансування та віддачі взаємно компенсують один одного, але, в цілому, маємо циклічність у цьому процесі: є періоди спаду та підйому. У свою чергу циклічність матеріально-технічного розвитку обумовлює соціальну та культурно-духовну циклічність. Разом вони впливають на хвилі цивілізаційного розвитку.

Загальний баланс ефективності машинної техніки до ХХ ст. був позитивним, але події ХХ, а особливо початку ХХІ ст. свідчать про неоднозначне ставлення людства до цього надбання.

Світ техніки і технологій має складний характер, а його вплив на суспільні процеси, життя людини є неоднозначним. Він несе в собі протиріччя, що й визначило різні філософські погляди на це питання. Кожен з філософів досліджував феномен техніки з різних позицій: з позиції екзистенціалізму – М. Гайдеггер, соціальної антропології – А. Гелен, критичної теорії – представники Франкфуртської школи – Г. Маркузе, М. Горкгаймер.

Антропологічні та інструменталістські підходи до визначення ролі та значення техніки застосовували М. Шелер, А. Гелен, Дж. Дьюї, М. Гайдеггер та ін. Вони розглядали техніку як атрибут людського буття, як елемент його творчої родової сутності тощо.

Аналіз відповідей на питання, що таке техніка, змусив М. Гайдеггера звести їх до двох варіантів: 1) техніка є засобом або інструментом для досягнення цілей, і 2) техніка – це людська діяльність. Такий підхід він називав інструментально-антропологічним. Сам він виступав проти такого підходу, оскільки, на його думку, він не дає можливості зрозуміти сутність техніки. На його думку, техніка більше, ніж просто засіб людської практичної діяльності, вона є засобом присутності істини, а в ній присутня суть буття людини. М. Гайдеггер пропонує розглядати зародження техніки як один із проявів цікавості людини, як пошук істини, як тяжіння до тайни природи. Однак з часом техніка перетворюється на агресію проти самої природи, що неминуче відбивається на людині. Сутність людини потрапляє в залежність від техніки. Звідси завдання сучасної людини, на якому наголошує М. Гайдеггер, – змінювати технологічне світобачення.

Представники техніцистсько-раціонального, пояснюючи значення техніки і технології в суспільному житті, відводять їй роль головного фактора соціального прогресу. Це – Г. Башляр, П. Дюкассе, Е. Агассі, Б. Рассел. Вони говорять про повну автономність техніки і технологій, про їхню самостійність, про унікальну здатність бути єдиним важливим фактором історичного розвитку і соціального прогресу. Ці науковці вважають, що саме технологічний детермінізм у вигляді науково-технічного прогресу визначає усі боки соціального розвитку, всі суспільні відносини.

Але є також багато прибічників антитехніцизму. Це – А. Бергсон, М. Вебер, М. Бердяєв, О. Шпенглер, К. Ясперс, Е. Фромм, які розглядають техніку і технології як причину тотального відчуження людини, як підґрунтя для загибелі культури. Критикують техніку і представники Франкфуртської школи. Наприклад, М. Горкгаймер вважає, що технічний прогрес, який привів людство до накопичення благ, розмір яких не могли собі уявити навіть утопісти, починає загрожувати людству. Зростання технічних можливостей людини супроводжується дегуманізацією. Людський розум, який колись

втілюється у перших технічних винаходах, починає віддавати перевагу засобам, а не цілям. Людина стає рабом технічної цивілізації.

Отже, відношення до техніки є неоднозначним. Але необхідно наголосити, що саме техно-соціальний феномен впливає на формування людської цивілізації взагалі. Це виражається в тому, що він впливає і водночас виступає засобом, який так чи інакше віддзеркалюється у:

- боротьбі за виживання в природних умовах;
- реалізації «соціального» і соціалізації взагалі;
- формуванні загальнолюдських цінностей;
- певному ставленні до стану довкілля, планети тощо.

Розвиток техніки в умовах цивілізації дозволив людині перейти до універсального використання довкілля як джерела ресурсів свого існування і тим самим подолати обмеженість природної рівноваги. Якісна відмінність техніки цивілізаційного періоду від техніки первинного суспільства в тому, що вона дозволяє одній людині використовувати іншу людину як природну робочу силу. Тобто вся технічна історія цивілізації характеризується подвійним ставленням людини до техніки, що виявляється в суспільному розподілі людей: для одних людей техніка є засобом життя та особистого розвитку, а для інших – фактором, який перетворює їх на її «живий додаток». Техніка є засобом не тільки матеріально-предметної діяльності, вона є засобом перетворення однієї людини в засіб щодо іншої. Це ще раз нагадує про принцип Канта, який отримав назву «категоричний імператив», і дає можливість обміркувати значення техніки в контексті подальшого розвитку сучасної антропологічної цивілізації.

Боротьба за виживання постійно відбувається в суспільстві і виявляє себе у формі перепадів рівнів життя від убогості до багатства. Це створює в суспільстві певну соціальну напругу. Це поняття використовується при аналізі існування людини, яка зазнає тиску з боку соціального середовища. Від цього неможливо сховатися, і рівень соціальної напруги характеризує стан суспільства, ступінь його соціального здоров'я.

Соціальний тиск може розцінюватися як соціальне насильство, воно може бути всеохоплюючим і драматично впливати на життя людини. Відповідно з'являються різні реакції: від страху, агресії до певних дій. Ефективності виробничого функціонування суспільної системи можна досягати за рахунок низьких затрат на робочу силу, енергоносії та сировину або за рахунок високої ціни на продукт виробництва. Низькі витрати на робочу силу означають експлуатацію робітників, низькі затрати на енергоносії та сировину вказують на їх колоніальне походження. Високі ціни на готову продукцію можливі на основі силової монополії, але високі ціни на продукт виробництва можуть вказувати і на використання новітніх технологій, що свідчить про перехід суспільства в нову фазу свого розвитку.

Людина включена в боротьбу за місце в системі відносин панування та підкорення через соціальні відносини та співпрацю за повну соціальну тотожність. Окремо взятий індивід тільки опосередковано є суб'єктом відносин «ціль – засіб», орієнтований на позитивну нормативність життєдіяльності. В межах своєї спільноти життя людини визначається справедливістю, всередині – сумлінням. Поза спільнотою боротьба за місце в системі панування має безпосередній характер, є абсолютною. Соціальні відносини «ціль – засіб» робить живу істоту людиною і визначає усі тонкощі людського існування з точки зору її соціального буття. Ці відносини обумовлює незавершеність людської історії та матеріально-предметне буття людини. При цьому процес матеріально-технічного розвитку має характер боротьби, перегонів за виживання.

Розвиток виробництва в таких його елементах, як техніка і технології, стимулював соціальну диференціацію людей за їхніми функціонально-діяльними ознаками в межах суспільного розподілу праці, що привело до створення правових та політичних регуляторів відносин цих груп, а також до формування держави. На всіх рівнях життєвого процесу саме розвиток виробництва визначав динаміку освіти та кваліфікації людей, їх комунікативні можливості, перетворення сфер побуту та відпочинку.

Встановлюючи основні параметри виробництва та відтворення суспільного життя, техніка і технології є узагальненим показником рівня цивілізаційного розвитку та визначають перспективи розвитку людської спільноти.

Соціальна диференційованість є співвідношенням відмінностей, які постійно активно підтримуються. Це – співвідношення залежності, а не просто відмінності людей. Багатими або бідними стають у процесі боротьби за виживання. В загальному сенсі соціальна диференціація – це різні права на життя взагалі.

В умовах самостійного існування людина не може створювати технічні засоби, техніка є результатом спільної матеріально-предметної праці, здійснення якої вимагає інтелекту, необхідного як для ідеального моделювання середовища в процесі доцільності та визначення засад, так і для комунікації, що дозволяє координувати предметні дії. Спільна виробнича діяльність характеризується єдністю протилежних відносин співпраці, координації діяльності та боротьби за місце в соціальному просторі. Інтелектуальна та матеріально-предметна діяльність створення предметів праці якісно відрізняється не сама по собі, а в контексті включеності людини у систему виробничого функціонування знаряддя як простого засобу.

Отже, людина не може вижити самотужки, для цього необхідна спільна діяльність. Це зумовлено двома факторами – обов'язковим використанням техніки та необхідною настановою «ціль – засіб». Боротьба за виживання передбачає перетворення життя одних у засіб для інших. Ця боротьба незворотно затягує кожного, уникнути її неможливо. Кожна людина робить свій вибір стосовно приналежності до деяких «ми» і тим самим ставить себе у протистояння по відношенню до «вони». Людина з міцною вірою та непереможною силою духу, тобто волею, легко і вільно робить свій вибір. Але менш сильніші люди не в змозі зробити вибір, вони завжди знаходяться у стані пригноблення, від чого страждають, зраджують тощо. Людина може й не виражати свою позицію вголос, активно, але є мовчання, байдужість та ін.

Людина завжди робить вибір між «ми» та «вони», тому що вона постійно знаходиться у межах суспільства, поза яким немає життя.

Категорія *соціального* означає включення людини до системи суспільних відносин. Якщо людина орієнтується тільки на техно-соціальний феномен, тобто виходить за межі загальнолюдських цінностей, то боротьба за виживання ніколи не буде орієнтуватися на поняття *справедливість*, *духовність*. У цьому випадку людина керується тільки раціональністю, без орієнтації на гасла про свободу, духовність. Парадоксальність ситуації полягає в очікуванні того, що боротьба завжди буде результативною. Така ситуація призвела б до катастрофи.

Але необхідно наголосити на тому, що техно-соціальний феномен не просто «організує» наше життя, він має тенденцію впливати на загальнолюдські цінності. Іноді це приводить до трансформаційних зрушень у самих цінностях. Спочатку людина починає по-новому оцінювати своє соціальне середовище, природне довкілля. Але з часом вона починає усвідомлювати роль та значення так званого «людського фактора» при використанні технічних засобів, і внаслідок цього все частіше звертає увагу на поняття *відповідальність*, змінюється її ставлення до *духовності* у позитивний бік та ін. Техно-соціальний феномен у такому разі не тільки виступає засобом соціалізації, він розцінюється як складова освіти, що формує якості, необхідні для включення людини до тих чи інших верств суспільства. І саме освіта наголошує на загальнолюдських цінностях.

Закони діяльності в контексті техно-соціального розвитку обумовлюють характер виробництва, який за своєю сутністю є насильницьким, тому що ніхто не буде витратити енергію у вигляді ресурсів життя більше, ніж буде отримано в результаті. Виробнича діяльність у загальному розумінні включає в себе продукт, що виробляється, обладнання, технології, сировину, робочу силу, збут тощо. До цього підключаються ще й економічні відносини. Уся система економічних відносин складається з безлічі суб'єктивних виробничих дій, вона не підлягає прямому розрахунку,

регулюється ринком, функціонує та розвивається стихійно на основі балансу потреб і пропозиції.

Однак головна причина неможливості безпосереднього регулювання економіки обумовлена не тільки її багатогранністю, але й залежністю від техно-соціального феномену. Саме завдяки цьому в економічні дії «втручається» така складова суспільного життя, як боротьба. Як правило, економічний розрахунок забезпечують самі економісти, а боротьбу – представники політичних кіл.

Техно-соціальний феномен впливає на всі складові суспільства: приватну та державну власність, родину, державу, культуру. Завдяки цьому можна поєднати суб'єктивність та об'єктивність у контексті соціальної діяльності, показати об'єктивний закон матеріального виробництва, вийти за межі якого людина не може за жодних обставин. Отже, праця, діяльність ніколи не перейде зі статусу зовнішньої необхідності у статус вільно розвиненої потреби.

Техно-соціальний феномен дає можливість не тільки відповісти на питання, які стоять перед соціальною наукою, але й сформулювати питання, які виникають на межі переходу розвитку суспільства від одного історичного етапу до іншого. Головне, що дає нам орієнтація на цей феномен у наявність об'єктивної закономірності суспільного розвитку, що знаходиться в межах наукового аналізу. Саме техно-соціальний феномен визначає цю закономірність, яка має вигляд наступності природного та соціального розвитку, їх єдність та відмінність, а головне – вказує на еволюцію живої матерії, яка перейшла в еволюцію соціальну. Техно-соціальний феномен вказує і розкриває структуру цього переходу.

Сучасне вирішення соціальних та економічних проблем можливе тільки на основі науки і техніки. Техніка створюється відповідно до потреб людей, але за законами матеріальної предметності, тобто природи. Людина сама визначає що і скільки їй потрібно зробити. Однак людина робить це у відповідності до природознавства. Теоретичне природознавство виходить з

того, що закони об'єктивної реальності визнаються як єдині, що виключають свавілля в галузі предметного життя як з боку людини, так і з боку духовних основ. Людина може робити все, але в рамках дії цих законів. У розбудові свого соціального життя, у створенні системи суспільних відносин, людина повністю вільна, але в рамках дії об'єктивних законів.

Сьогодні на розвиток соціального життя впливає не тільки техніка, але й технології, що тягне за собою питання їх соціального значення. Сучасний світ не можна уявити без нових технологій. Соціальне значення технологій на відміну від виробничо-технічних та організаційних форм складається з розумово-діяльнісного ставлення людини до зовнішнього світу та природи в процесі задоволення ними багатоманітних об'єктивних потреб. Технологія – це знання про закони природи, засоби використання цього знання в структурі матеріально-практичної діяльності. Технологія нерозривно пов'язана з технікою як її функціонально-діяльним наповненням, засібом, системою правил поєднання людини і техніки з метою отримання бажаних результатів.

Характер сучасних зрушень у світі свідчить про загострення проблем не тільки природного, екологічного, гуманітарного характеру, але й технічного. В такому контексті змістом об'єктивного закону виступає збереження балансу між природним і штучним, дбайливе відношення до межі між ними. Усвідомлення того, що соціальне пов'язане не тільки з природним, але й з технічним як середовищем, на ґрунті якого це соціальне існує, стає все більш гострим.

Ресурси, що витрачаються на матеріально-технічний розвиток, все менше компенсуються ресурсами, отриманими як результат вкладу, тобто праці, що авансується, все менше «оплачується». Техніка невпинно йде до межі рівня виробничо-природної рівноваги, на якій вона вичерпує свою загальну функцію бути засобом виживання людини. Питання про реальне досягнення такої межі є предметом гострих дискусій у різних галузях та отримує альтернативні рішення у вигляді технологічного оптимізму та песимізму, які беруться до уваги у різних технократичних концепціях

розвитку суспільства. Усі вони розвиваються на ґрунті технологічного детермінізму.

Отже, розвиток сучасного світу техніки вказує на загострення проблем планетарного характеру. Ми маємо отримати відповідь на те, як вплине на нас цей феномен. Оцінки мають носити характер загальнолюдського значення. Якщо порівнювати техніцистсько-раціональний і антисциєнтистський підходи до техніки і технологій, то необхідно мати на увазі: технічний прогрес несе з собою і позитивний, і негативний потенціал. Будь-яка критика технократизму повинна враховувати, що позбавлення від цього негативу в сучасному суспільстві само по собі є технічним завданням, яке можливо прирівняти до духовного подвигу, що активізує саме гуманістичний характер його вирішення. Це підкреслює значення тези М. Гайдеггера про присутність у техніці сутнісного боку буття людини.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке суспільне виробництво?
2. Яке місце займають поняття *продуктивні сили* та *виробничі відносини* у формаційній концепції?
3. Що фіксує поняття *діяльність* у формаційній концепції?
4. Чому методологічною основою вивчення взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин є діалектика змісту і форми?
5. Чи можна говорити про складові виробничих відносин?
6. Чи можна розглядати технологічні детермінанти (техніка, процес розподілу праці в суспільному виробництві тощо) як основне джерело розвитку суспільства?
7. Яку роль виконує техно-соціальний феномен у контексті еволюції живої матерії?
8. Чому світ техніки характеризується протиріччями у визначенні його значення для людства?

Завдання методологічного характеру

1. Проаналізуйте значення науково-технічної революції, спираючись на поняття *діяльність, свобода, необхідність і відповідальність*.
2. Обґрунтуйте загальнозначущу цінність техніки, спираючись на певні філософські підходи.

Робота з текстом

Проаналізуйте текст і дайте відповіді на запитання

1. Чи можна формаційно-економічну концепцію Маркса розглядати як теорію історичного прогресу?
2. Чи можна формаційно-економічну концепцію Маркса розглядати як теорію історичних змін?

Обґрунтуйте свої відповіді

Текст

Марксистська концепція була основана на уявленні, що базисом суспільства є спосіб виробництва, який в кінцевому підсумку визначає характер інших соціальних вимірів – політичного, правового, культурного. У зв'язку з цим виникає гносеологічне питання, а саме: чи є спосіб виробництва *елементом* суспільства або *концептуальною призмою*, через яку воно розглядається? Бути *складовою частиною* суспільства означає бути органічно властивим йому, входити в його реальну структуру. Віднесення способу виробництва до концептуальної категорії припускає, що це впорядковує принцип», яким теоретик керується при аналізі складної реальності. Згідно з думкою К.Маркса, спосіб виробництва є визначальним елементом всіх

суспільств. Однак у багатьох випадках економіка перебувала у підпорядкованому стані по відношенню до релігії і політики (Давній Єгипет, Рим, середньовічна Європа, країни, що знаходилися під монгольським пануванням, Китай у періоди царювання більшості династій, суспільства, в яких, за К. Марксом, панував «азіатський спосіб виробництва»). Слідом за Г. Гегелем, К. Маркс вважав, що тільки західна модель суспільного розвитку визначить майбутнє людства, бо вона побудована на принципах раціональності – на відміну від інших цивілізацій, які були або «застиглими» (Індія), або «фетишистськими» (Африка). Але навіть якщо це так, то він не показав, яким чином і чому спосіб виробництва змінився від рабовласницького до феодального і капіталістичного. Суть методологічної відмінності полягає в тому, що твердження про матеріальну природу способу виробництва можуть бути правильними або помилковими, а розгляд через концептуальну призму – корисним або некорисним.

Я вважаю, що марксистське тлумачення способу виробництва є *концептуальною призмою*, так само як і запропонована М. Вебером система способів *панування* (патріархального, патримоніального, раціонально-правового), які історично співіснують, як шари тексту на стародавньому рукописі. Тому йдеться про корисність, а не про істинність. Як я вже сказав, марксистська концепція сприяє розумінню природи капіталістичного суспільства, але непридатна до колишніх історичних суспільних формацій і навряд придатна для аналізу прийдешніх постіндустріальних процесів (Белл Д. Предисловие к русскому изданию 1999 года // Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999. – ХСVI–ХСVII).

3. 2. Соціальна сфера

Соціальна сфера – складна система взаємодії людей, яка створюється завдяки наявності різних видів соціальних спільнот. Соціальні відносини – це зв'язки, що складаються між соціальними спільнотами на основі об'єктивно існуючих професійних, майнових, національних, демографічних та інших розрізень. Найбільшими соціальними спільнотами є класи. Причиною їх виникнення є об'єктивний процес розподілу праці, під час якого формувалися і закріплювалися відносини певних груп людей, а основним критерієм їх визначення ставало ставлення до власності.

Клас, що володіє засобами виробництва і великою часткою національного добробуту, є не тільки домінуючим у системі організації та управління суспільством і виробництвом, але й політично панівним. Соціально-класова диференціація включає множину соціальних диференціацій: від внутрішньокласових прошарків до груп, які мають різні соціально-економічні, культурологічні, демографічні, територіальні, родинні та інші ознаки. Тому соціальні спільноти поділяються на середні (спільноти за виробничим, територіальним критерієм та ін.) і малі (родина).

У другій половині ХХ ст. відбулися зсуви в технологічних і організаційних основах суспільства, що привело до змін у структурі власності. Якщо раніше відносини користування, володіння і розпорядження характеризували соціальний статус однієї особи, то в сучасному суспільстві має місце розподіл цих прав між різними індивідами. Це приводить до того, що фактор власності визначається як необхідний, але недостатній.

Моделі соціальної диференціації сучасного суспільства різні. Для визначення класів вони спираються на різні категорії. До того ж моделі методології постмодерну пропонують соціальну диференціацію ускладнити ще й культурною. Це свідчить про складність соціально-класової диференціації, моделі якої повинні враховувати не тільки самі класи, але й

міжкласові групи, маргінальні групи, класові прошарки, які виділяють, за культурологічними, гендерними та іншими характеристиками.

Методологічні підходи дозволяють не просто окреслити моделі класів, але й простежити ті позиції, зміни, які ведуть до нового погляду, нових критеріїв стосовно їх характеристики.

Найбільш відомою є дихотомічна класова модель К. Маркса. Є буржуазія і пролетаріат, між ними дрібна буржуазія, селянство, що диференціюється, інтелігенція. Але в останні два десятиліття відбулися суттєві зміни у складі не тільки соціальних класів, але й груп, і прошарків. Дихотомічна класова модель К. Маркса в сучасних соціально-філософських дослідженнях трансформувалася.

Класова модель Ральфа Дарендорфа. Є панівний клас, підпорядкований клас, безкласові групи, що диференціюються на основі відношення до влади. У цій моделі враховується діалектична теорія конфлікту. Для опису реалій індустріального суспільства марксистська концепція класової боротьби, на його думку, є придатною. Але він відхиляє утопічний зміст марксизму і розглядає вчення про класи та класову боротьбу відповідно до реалій постіндустріального суспільства. З марксизму Р. Дарендорф виділяє чотири положення, які мають принципове значення для його теорії конфлікту:

- 1) класи являють собою основні структурні елементи суспільства, а класові протиріччя виступають основною рушійною силою суспільних змін;
- 2) суспільства не функціонують без конфліктів, класові конфлікти безпосередньо впливають на постійні структурні зміни класів;
- 3) класова структура має об'єктивні ознаки та підстави;
- 4) необхідно розрізняти так звані латентні (приховані) та маніфестні (виявлені) інтереси класів. Це приводить до того, що при аналізі класових конфліктів необхідно розрізняти об'єктивні класові ознаки і класову самосвідомість.

Р. Дарендорф надав нового змісту поняттю *клас*, виходячи з іншого критерію класової приналежності. Маркс вважав, що таким критерієм є власність на засоби виробництва. Р. Дарендорф вбачає головну ознаку класу

у причетності до авторитету і панування, або участі в їхньому здійсненні. Це приводить до того, що класи розрізняються за ступенем володіння владою і можливістю здійснювати панування. Р. Дарендорф наголошує на безперервності соціальних змін. Індустріальне суспільство пронизане назриваючими конфліктними ситуаціями. Сторони мають різні соціальні позиції, що веде до виникнення класів. Ці позиції виражають наявність латентних та маніфестних інтересів. Латентними вони є доти, поки не стають усвідомленими. Носіями латентних інтересів виступають групи, які ще не усвідомили своєї єдності, залишаються неорганізованими. За умов усвідомлення мети з певними бажаннями, соціальними почуттями, волею складаються маніфестні інтереси. Це шлях до виникнення груп з певними інтересами, що веде до намагань здійснити вимоги класу. Вирішення конкретного конфлікту не зупиняє руху суспільства, бо на цьому ґрунті готується вже інший, тим самим мають місце поступові структурні зміни. Така методологія стає зрозумілою у порівнянні із позицією Маркса, який розглядав соціальні зміни у статиці як стрибкоподібні зміни станів.

Ентоні Гідденс у своїй класовій моделі виділяє вищий, середній, низький або робочий клас. Критерієм диференціації виступає розрізнення ринкових можливостей індивідів, яке визначається відношенням до власності, рівнем освіти і технічною кваліфікацією. Е. Гідденс велику увагу приділяє власному потенціалу субкультур, які можуть чинити опір домінуючій культурі. Осередками влади, за Е. Гідденсом, виступають не тільки держави, але й школи, в'язниці, університети тощо. Тому критерієм диференціації виступає і статус індивіда у владних структурах.

Оскільки суттєвими характеристиками суспільного життя, за Гідденсом, виступають перервність, непостійність, дискретність, то і суспільства не є цілісними об'єднаннями людей, а складаються зі спільнот та організацій. Соціальні системи – це структурні поля, де індивіди знаходяться у взаємовизначених позиціях, тому соціальна позиція передбачає низку можливостей, обов'язків, прерогатив, тобто репрезентує його соціальну

ідентичність. Самі ж соціальні системи складаються з відтворюваних практик.

На прикладі моделі правлячого класу і класу споживачів Алена Турена можна простежити ті позиції, зміни, які ведуть до нового погляду на характеристики класів і їх нових критеріїв. Структуру суспільства він пропонує розглядати з нового методологічного підходу. Тому акцент ставиться на необхідності аналізувати механізми, за допомогою яких формуються колективні дії та суспільні рухи. А. Турен пропонує метод соціальної інтервенції у вигляді комунікативної практики, де аналізується поведінка індивідів, включених до соціальних відносин. У контексті своєї позиції А. Турен пропонує визначати постіндустріальне суспільство не економічними чинниками, а культурними. В постіндустріальному суспільстві визначальним є те, що всі складові економічної системи перетворюються на об'єкт інтервенції суспільства щодо самого себе. На цій підставі такий тип суспільства у А. Турена отримує назву *програмоване суспільство*, що підкреслює його здатність створювати моделі управління виробництвом, організації та розподілу споживання. Це приводить до того, що програмоване суспільство на всіх рівнях свого функціонування є не продуктом природних законів, а результатом самоутворення, підсумком соціальних дій.

Програмоване суспільство характеризується більшою інтенсивністю циркуляції цінностей, ніж попередні типи суспільства. Оскільки воно має посилену здатність до самоутворення, домінуючими стають визвольні рухи, всі категорії населення стають більш активними учасниками комунікацій. У програмованому суспільстві унаочнюється ущільнення мережі комунікацій нормативним тиском, внаслідок чого посилюються пошуки несоціальних відносин. Маргінальність, статус якої починає різко змінюватися, стає конструктивним потенціалом суспільного життя.

На думку А. Турена, правлячий клас виступає особливою соціальною групою, яка ототожнює себе з історичністю, а історичність – зі своїми інтересами. У програмованому суспільстві дії правлячого класу

спрямовуються на створення моделей життя, споживання. Для класу, яким управляють, створюється модель підпорядкованих, які пристосовуються до уподобань правлячого класу. Гідденс також наголошує на тому, що в програмованому суспільстві панує технократія, яка має різні форми прояву і яка може бути як приватною і суспільною, так і колективною і капіталістичною. Технократії протистоїть споживач, який орієнтується у своїх діях на власні потреби.

Вибудовуючи модель класової ідентифікації, Н. Еліас відштовхується від процесу індивідуалізації. Він пропонує розглядати питання соціальної нерівності не тільки з позиції розподілу населення на багатих і бідних. Він пропонує полілінійну модель, що дає можливість урахувати відносини між корінними мешканцями і прибульцями в районах мегаполісів та в самих мегаполісах, між мешканцями різних районів по відношенню до столиці тощо. Модель націлює на відмову від однолінійної каузальної схеми пояснення соціальної нерівності, коли нерівність пояснюється лише несправедливим розподілом суспільного майна. Він використовує поняття *фігурації істеблішменту* та *аутсайдерів*.

У цій моделі істеблішмент – група, яка характеризується надміром влади по відношенню до іншої, до аутсайдерів. Особливу увагу необхідно приділити ситуації стабілізації, коли представники істеблішменту намагаються переконати всіх не стільки силовими, скільки ідеологічними засобами, що вони кращі за інших за всіма людськими та професійними якостями. Це формує у аутсайдерів почуття меншовартості. На думку Н. Еліаса, цей тип фігурації є універсально-людським. На практиці це можна простежити в таких практичних комунікаціях, як протиставлення низової культури та високої, карнавальної та офіційної, високого походження людини та низького, розумного чоловіка та дурної баби тощо.

Таким чином, за допомогою моделі фігурацій істеблішменту та аутсайдерів можливо характеризувати широкий спектр відносин соціальної нерівності в цивілізаційних процесах.

Особливої уваги заслуговує класова модель У. Бека, автора концепції «суспільства ризику». Обговорення теми ризику приводить У. Бека до проблеми соціальної диференціації, яка обумовлюється економічним та соціокультурним ставленням до ризику. На його думку, є ті, хто несе від ризику збитки, і ті, хто не потрапляє до цієї категорії. Така схема соціальної диференціації відходить від марксистського розподілу членів суспільства на основі критерію власності на засоби виробництва. Сучасне суспільство він бачить зі становою структурою. Технологічна модернізація поєднується з соціальною демодернізацією, відроджуючи модерний різновид станової структури суспільства. Такі трансформації здійснюються шляхом потрібної індивідуалізації. По-перше, ми стаємо свідками звільнення від залежностей традиційного суспільства у вигляді обов'язків, що накладає спільнота. Але це несе загрозу традиційним факторам, які забезпечували захист та гарантії. Як результат – індивіди стають вільними і водночас втрачають стабільність свого існування. Другий момент пов'язаний із розхитуванням колишньої стабільності суспільного життя. Нарешті, третій крок процесу індивідуалізації у модерному суспільстві виявляється у формуванні нових цінностей, у визначенні нових орієнтацій, нових програм дій і т. ін.

Ця третя позиція характеризується в контексті плюралізації стилів життя. Плюралізації сприяє ряд факторів. Індивідуалізація посилюється у стосунках з іншими людьми на родинно-шлюбному рівні; на рівні розширення географії мобільності індивідів, що одночасно не тільки ступінь особистої свободи, але й посилює ступінь ризику та небезпеки на мікрорівні. Цей процес проходить поза межами класів, спільнот, прошарків, внаслідок чого класові межі розсуваються, формується мозаїчна структура суспільства. Своє практичне втілення цей процес знаходить у різних стилях життя, споживання, творчості та ін.

Процес індивідуалізації стає залежним від дій засобів масової інформації, реклами, від кон'юнктури ринку, від нових стилів роботи і сфер суспільного життя, від моди на певний продукт, починаючи від медицини і

закінчуючи освітою. Загострення соціальної нерівності, з одного боку, відсутність класової свідомості, з іншого – створюють ситуацію відсутності класової солідарності. Це приводить до іншого сприйняття соціальної нерівності: безробіття, наприклад, набуває характеристики індивідуальної знедоленості і визнається як особиста неспроможність відповісти на «вигуки», що ставить перед людиною суспільство. Серед «автоматизованих» індивідів поширюється недовіра один до одного, виникає нова суперечність між стабільністю і захищеністю, які, до речі, контролюються, та поширенням небезпек, які неможливо передбачити. Отже, індивідуалізм – це не тільки нові шанси, одночасно це й ризики, і небезпеки.

Держава та право не можуть розв'язувати нові проблеми старими методами та механізмами. Суспільство вступає в таку фазу індустріального суспільства, коли модернізація поглинає наслідки попередньої модернізації, а саме – руйнує передумови поступового науково-технічного та соціально-економічного руху. Цю фазу У. Бек називає *рефлексивною модернізацією*, саме в ній присутня загроза демократизації.

У новому інформаційному суспільстві класова модель змінюється за рахунок більш складних форм диференціації людей. Класову приналежність репрезентує соціальний простір завдяки таким механізмам, як формування смаку, культури і стиль життя. Стилi життя закріплюють розмежування різних класів. Межі між верхівками мають місце в усіх сучасних суспільствах, а смак структурується завжди у вигляді опозицій (кількість – якість, пишнота – манери тощо).

Модель диференціації, яка обов'язково враховує і культурну диференціацію, пропонує П'єр Бурдйю. Ключовими феноменами суспільного життя він вважає структуру, практику та пізнання, які представлені новим розумінням ролі і значення культури, освіти та політики. Він вказує, що об'єктивізм спотворює соціальне життя, виключаючи з нього смаки, цінності, які орієнтуються на символічні форми в культурі, тобто все те, що сприяє прояву особистості.

Але він також проти суб'єктивізму: дослідження, які орієнтуються виключно на суб'єкт, П. Бурдйо вважає залишком старого мислення. Він намагається поєднати ці два підходи, знайшовши у такому синтезі позитивні моменти. Його концептуальна позиція – методологічний плюралізм, у центрі якого загальна антропологія, націлена на пошуки об'єктивного смислу в суб'єктивному досвіді. Це наводить на думку про евристичний потенціал міждисциплінарних досліджень.

Сполучною ланкою між пізнанням та практичною дією є практичний смисл, і це дозволяє діалектично поєднати об'єктивні та суб'єктивні моменти в теоретичних розробках суспільних процесів. Центральною категорією його теорії є *габітус*. У європейців це поняття означає вигляд людини в цілому, але П. Бурдйо виводить цю категорію з буденного сьогодення і надає їй методологічного значення. Габітус поєднує діалектику загального та особливого, ця діалектика стає основним смисловим навантаженням репрезентації людини в цілому. Стиль, манера життя окремої людини обумовлені суспільно, але діалектика між об'єктивними структурами та засвоєними сприяє подоланню протилежності між об'єктивізмом та суб'єктивізмом.

П. Бурдйо рухається в напрямку розширення поняття *габітус* за рахунок перенесення його в площину соціальної онтології. Габітус наповнюється комплексом структурних, антропологічних і психологічних смислів (психологічні здібності для визначеної поведінки, розміщення людини в просторі соціуму, конкретна поведінка, мислення та вчинки індивідів тощо). Габітус є класовим, і саме завдяки габітусу суб'єктивно відтворюється соціальний стан людини. Але на габітус впливають походження, стать, етнічна приналежність, а також історична ситуація. Особливого значення набуває загальний досвід попередньої біографії людини.

На його думку, необхідно концентрувати увагу на питанні про існування колективного і, якщо воно існує, з'ясувати, як саме воно існує. Для

цього клас необхідно розглядати у дії, або розкрити специфіку класу як волі та уявлення. Тому він змінює поняття *домінуючий клас* на поняття *владне поле*. Соціальний світ пропонує розглядати у вигляді багатовимірного простору, який є передумовою діяльності актора і в той же час конститується ним. Габітус обумовлюється ресурсами акторів, тому П. Бурдйю зосереджує свою увагу на формах капіталу.

Таблиця 2 – Основні форми капіталу за П. Бурдйю

Економічний капітал	Культурний капітал	Соціальний капітал
Матеріальні цінності, гроші, власність	Освіта, родина, родинні традиції	Соціальні зв'язки, інституалізовані урегулювання

П. Бурдйю вважає, що особливого значення набувають друга та третя форми капіталу – культурний і соціальний (символічний капітал). Це пояснюється тим, що у сучасному суспільстві владну позицію забезпечує не сам по собі економічний капітал, а в поєднанні з іншими його формами, що й приводить до бажаного результату.

Культурний капітал – величезний комплекс надбань родинних традицій людини, її освіти (починаючи від вибору школи, району її розташування, контингенту учнів і закінчуючи університетом), вміння користуватися культурними цінностями, навчальними і культурними закладами тощо. Він виокремлює три структурні різновиди культурного капіталу – інкорпорації, об'єктивації та інституалізації. Інкорпорації – засвоєння капіталу і його переміщення до структури особистості. Це процес окультурення особистості, який може здійснювати сам індивід, але не виключена примусова робота із боку, наприклад, батьків. Примушуючи ходити до музичної школи, театального гуртка, батьки тим самим сприяють накопиченню культурного капіталу «користування» театром, консерваторією, музеєм. Культурний

капітал може виступати в об'єктивованій формі, а його предметами можуть бути – старовинні предмети, антикварні вироби. Цей різновид культурного капіталу має тенденцію до зрощування з економічним капіталом (колекціонування старовинних авто, картин, замків, зброї тощо). Цей капітал «виноситься» на загальний огляд у приватні галереї, бібліотеки, муніципальні виставки і т. ін. Інституалізація знаходить прояв у свідоцтвах культурних та освітніх компетенцій, в атестатах та дипломах навчальних закладів, що мають правову гарантовану цінність. Рівень освіти перебуває в тісному зв'язку з економічним капіталом, бо кваліфікована робоча сила завжди знаходить своє місце на ринку праці, на відміну від некваліфікованої. Отже, економічний та культурний капітали є взаємоконвертованими.

Інкорпорований капітал знаходить прояв у габітусі класу, а об'єктивований – відтворює різні стани матеріальних умов існування, що надає підстави або до інтеграції, або до протестів.

Соціальний капітал складається із соціальних відносин, це капітал престижу і пошани. Це свого роду індивідуальна або колективна робота, що виступає продуктом стратегій, націлених на створення мережі соціальних відносин, які з часом можуть стати корисними. Соціальний капітал є тотожним символічному. На думку П. Бурд'ю, це своєрідна антропологічна константа, що має місце в докапіталістичних, капіталістичних і пізньокапіталістичних суспільствах.

Різні форми капіталу розподіляються нерівномірно в соціальних просторах: економічний капітал пронизує усі форми життя, а символічний – використовується для прикриття економічної влади. Якщо культурний та економічний капітали є взаємоконвертованими, то економічний все ж таки виступає стартовою позицією для накопичення культурного капіталу. В сучасному суспільстві верхівка для свого відокремлення від нижчих верств населення об'єднує культурний та економічний капітал. Саме тому культурні практики слугують засобом соціального розмежування, а економічна і політична влада ґрунтуються не тільки на власності, але й на культурному

капіталі. Для сучасного суспільства стає характерним процес доповнення, а іноді і перекриття економічного капіталу з боку культурного і соціального, що приводить до створення нових, більш гнучких стратегій експлуатації та панування.

Окремо П. Бурдйо розглядає політичний капітал, хоча його ресурсами виступають три згадані вище різновиди капіталу. Суттєвою ознакою цієї форми капіталу є її делегований характер. Останній виступає як тимчасове та обмежене переміщення капіталу, який належить певній інституції і контролюється нею. Інституцією виступає партія, яка контролює зростання чи зменшення популярності політика за допомогою певних технологій. Партія бере на себе й такі обов'язки, як процес матеріалізації політичного капіталу через посади, створення апарату, роботу ЗМІ тощо.

Соціальному простору індивідів відповідає певний габітус, що обумовлює специфіку застосування будь-яких сегментів соціального життя: культура відпочинку, їжа, проведення відпусток, манера одягатися тощо свідчать про соціальну і культурну диференціацію. Соціальному розшаруванню відповідає наявність трьох градацій смаку: легітимного, середнього та низького (масового). Відповідність певному стилю конкретизується на прикладах усякого роду уподобань – від музичних, гастрономічних і до вибору авто. Саме смак, на думку П. Бурдйо, є критерієм приналежності до того чи іншого класу.

Легітимний смак відповідає легітимній, тобто пануючій, культурі, класу. Ця група неоднорідна: він розрізняє у ній буржуазію та інтелектуалів. Основу габітусу буржуазії становить шкільна освіта, манери, правила, зовнішність як складові того, що має назву «доброго тону». Серед представників цього класу існує своєрідна конкуренція у демонстрації витончених відмінностей, більшого визнання статусної позиції, а також встановлення дистанції від інших у соціальному просторі. Для представників «легітимної культури» культура нижчих верств є «нелегітимною». Середній та масовий смак орієнтуються здебільшого на практичність,

функціональність, субстанціальність. Ставлення нижчих верств до вищих амбівалентне, тобто поєднує наслідування з відхиленням, прийняття та відчуженість.

Особливо цікавими моделями соціального устрою є моделі представників постмодерної філософії. У них ставиться акцент або на втраті соціального як такого, або на перетворенні людини на номаду. Ж. Бодріяр пише про кінець соціального, про його розчинення, маючи на увазі симуляцію соціального, яке розчиняється саме в гіперреальності. Він наголошує на розчиненні соціального, на його закінченні, розуміючи при цьому те, що численні інституції та установи перетворюються на адміністративні інстанції, які керуються власною логікою, що й сприяє породженню гіперреальності. Соціальне зникає, а на його місці залишається його протилежність – мовчазні маси.

Ж. Бодріяр звертає увагу на те, що методологічні інструменти аналізу суспільства застаріли, тому опис цієї складової реального світу неможливо зробити в повному обсязі.

Отже, сучасні філософські концепції соціальну приналежність індивідів визначають різними факторами: майна, становищем на ринку праці, факторами контролю і влади тощо. Наведений у концепціях сучасних учених матеріал дає можливість окреслити багатоаспектність проявів соціальної нерівності в сучасному суспільстві. Це приводить до такого висновку: при дослідженні класів доцільним є комплексне застосування моделей, що використовують різні за своїм характером критерії соціальної диференціації.

Запитання для самоперевірки

1. Яку схему для пояснення соціальної нерівності пропонує Н. Еліас?
2. Чи має соціальна нерівність у суспільстві ризику якісь особливості?
3. У чому полягають основні положення діалектичної теорії соціального конфлікту Р. Дарендорфа?

4. Чому Р. Дарендорф вважає конфлікт суттєвою характеристикою не тільки сучасного суспільства, а й критерієм для визначення соціального стану людини?
5. Як трансформується вчення К. Маркса про класи в концепції Р. Дарендорфа?
6. Яку класову модель пропонує Е. Гідденс?
7. Що таке програмоване суспільство і як у ньому визначається класова приналежність?
8. У чому полягають особливості соціального конфлікту у програмованому суспільстві?
9. Що таке рефлексивна модернізація?
10. Який принцип, за Е. Гідденсом, дозволяє сконцентрувати увагу на динаміці змін у суспільстві?
11. Якими є основні форми капіталу за П. Бурдйю?
12. Яке значення в теорії П. Бурдйю мають символічні форми?
13. Які теорії лежать в основі теорії символічних форм П. Бурдйю і які форми капіталу мають місце у сучасному суспільстві в цій теорії?
14. Що таке політичний капітал і як він пов'язаний з культурним капіталом у концепції П. Бурдйю?
15. До яких категорій звертається А. Турен у своїх дослідженнях суспільства?
16. Як поєднані категорії *історичність* та *суб'єкт історичної дії* в концепції А. Турена?

Завдання методологічного характеру

1. Проаналізуйте сучасні моделі соціальної диференціації. Зробіть спробу окреслити не тільки класи, а й класові прошарки, класові групи. Розмежуйте критерії такої характеристики за допомогою визначеної методології.

2. Проаналізуйте динамку і зміст сучасної соціальної структури в контексті техногенної цивілізації. Поміркуйте, чи вплине інтелектуальна діяльність у її різних проявах і формах на створення багатоаспектного безкласового суспільства.

3. Поміркуйте, чому саме маргінальність стає головною ознакою інформаційного суспільства. На яку методологію Ви спиралися?

3.3. Політична сфера

Політика – це сфера життя і діяльності, пов’язана з відносинами людей, об’єднаних у соціальні групи, нації, класи, держави. Такі відносини регулюються особливими інститутами, організаціями, установами, які в своїй сукупності становлять політичну систему суспільства.

Політичне життя включає теоретичну, практичну й ідеологічну діяльність індивідів, соціальних груп щодо державної влади, політичних інститутів, режимів.

Політичні потреби, інтереси відбивають специфіку взаємовідносин, а ступінь розвитку політичного життя залежить від рівня взаємодії політичних суб’єктів з інститутами влади, свідомого розуміння своїх інтересів.

Основні елементи політичної системи

Ядром політичного життя є *політична система*, до складу якої входять держава, політичні партії і громадські організації, політичний режим, а також політична діяльність і політичні відносини. Складовими *політичного життя* вважають політичну ідеологію, політичну поведінку, політичні конфлікти, ситуації, політичний процес. Усі ці структурні одиниці є самостійними і в той же час взаємопов’язаними. Якщо розглядати функціональну складову політичного життя, то вона має здійснюватися на трьох рівнях: політико-інституціональному, громадянсько-суспільному та індивідуально-особистісному. Кожному рівню відповідає певно цільова направленість.

Політична система – сукупність державних і політичних інститутів, політичних відносин, політичних та правових норм, політичної свідомості. Елементами системи є держава і її органи, партії, організації, рухи тощо.

Ядром політичної системи і головним суб’єктом політичної діяльності є *держава*. Існує багато концепцій походження і сутності держави. Перші склалися ще в давні часи, найбільш цікавими є концепції Платона та

Аристотеля, які і сьогодні привертають увагу. У філософії Нового часу була поширена концепція суспільного договору. Марксистська концепція держави виходила з того, що держава з'являється разом з розшаруванням суспільства на класи, з виникненням приватної власності, розподілом праці.

Держава є історичною формою організації суспільства, основними ознаками якої є:

- наявність особливої системи органів та установ, що здійснюють функції державної влади;
- наявність території, на теренах якої розповсюджується юрисдикція цієї держави;
- наявність права, що закріплює систему норм, санкціонованих державою. Право – система загальнообов'язкових норм, у яких виражається воля держави і виконання яких гарантується державою;
- встановлення державного суверенітету.

Основні напрямки діяльності держави називаються її функціями. Виокремлюють дві основні функції: внутрішню і зовнішню. Внутрішня спрямована на підтримку нормальних умов господарського життя, розвиток духовного клімату, підтримку режиму, що має місце в державному устрої, на розвиток науки, освіти, культури. Зовнішня функція направлена на захист інтересів держави на міжнародній арені, збереження суверенітету, оборону держави і т. ін.

Первинним визначальним моментом політики держави є питання політичної влади. *Влада* – це встановлення відносин панування і підпорядкування, тобто відносин залежності між людьми. Політична влада має ряд особливостей і передбачає наявність суб'єкта та об'єкта влади. Вона володіє спільністю в тому розумінні, що охоплює усі види діяльності окремих осіб, груп, класів, соціальних інститутів. Соціальними джерелами влади є авторитети, традиції або насильство. Влада має біологічні та соціальні передумови, групові, станові, класові розрізнення.

Важливим є визначення *структури державної влади*. Структура державної влади складається з упорядкованої і юридично оформленої ієрархічної сукупності інститутів держави. Основою, за якою функціонує структура більшості держав, є принцип розподілу влади, тобто організація трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Це дає можливість класифікувати органи державної влади таким чином:

- органи законодавчої влади – сукупність органів державної влади, що здійснюють функцію законодавства, розробку і прийняття законів. До них належать, перш за все, парламент, а також законодавчі органи на місцях;
- органи виконавчої влади – сукупність органів, які реалізують прийняті закони та постанови на території держави. До них належать установи правління, а також органи виконавчої влади регіонального рівня;
- органи судової влади виконують функції судочинства.

Виокремлюють форми держави: форми правління і форми державного устрою. *Форма правління* – організація державної влади, структура і порядок утворення органів влади, розподіл компетенцій між ними. Найбільш характерними є дві форми правління – монархія і республіка. При монархії вища державна влада належить особі, яка успадковує престол. Монархія буває абсолютною та обмеженою (обмежена законами – конституційна монархія). Республіка – форма правління, де вища державна влада належить виборному органу, який вибирається на певний термін. Республіки бувають аристократичними і демократичними.

Форма державного устрою розуміється як територіально-політична організація суспільства, яка визначає політико-правовий статус його складових частин і принципи взаємовідносин центральних та регіональних державних органів. З точки зору державного устрою є унітарні держави – єдині, що підрозділяються на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності. Федерації – союзи, юридично відносно самостійні державні утворення. Конфедерації – об'єднання, в яких відносини

держав будуються на взаємній договірній основі при збереженні кожною з них своєї незалежності.

Держави розрізняються за *типами політичного режиму*. Політичний режим – це спосіб здійснення владою своїх функцій. Історично мали місце демократичний, тоталітарний, авторитарний, змішаний типи політичних режимів. Політичний режим включає систему методів, направлених на здійснення державної влади з урахуванням відношення органів цієї влади до правових основ їхньої діяльності. Форми політичного режиму пов'язують із застосуванням певних методів державного управління. Є демократичні і диктаторські режими. Ознаками демократичного режиму є розподіл влади, наявність представницьких органів, які вибираються населенням, функціонування багатопартійної системи тощо. Диктаторські режими характеризуються відсутністю розподілу влади, її монополізацією, застосуванням терору і насильства до власного населення.

Отже, держави розрізняються за формами правління, державного устрою і типами політичних режимів.

До політичної системи суспільства, крім держави, входять політичні партії та громадські організації. *Партія* – це організація, яка об'єднує громадян спільних політичних інтересів та поглядів з метою мобілізації суспільної думки для досягнення певних політичних цілей. Мета цього об'єднання – участь в органах влади. Партія розбудовується на ґрунті визначеної ідейної програми, де роз'яснюється, яке суспільство вона буде формувати, якщо отримає політичну владу. Партії розробляють стратегію і тактику боротьби за владу.

У демократичних державах існує багатопартійність, яка в своїй сукупності утворює партійну систему, що має певні механізми боротьби за владу. Партійні системи розрізняються за кількістю включених до них партій. Історично мають місце такі типи партійних систем: однопартійна, двопартійна (біпартизм), багатопартійна. Іноді проголошується наявність багатопартійної політичної системи, але практично це не має вирішального

значення для політичного життя. Наприклад, у тоталітарних політичних режимах присутня одна правляча партія, якщо допускаються до влади інші, то реальної самостійної ролі на політичній арені вони не мають.

Поряд з державою та партіями до складу політичної системи входять різноманітні *громадські організації*. Вони об'єднують певні соціальні групи, прошарки на основі їх інтересів з метою участі в діях органів державної влади. Особливого значення набувають питання екологічного, демографічного, природно-ресурсного, правозахисного характеру, до яких звертаються представники громадськості з метою привернути до себе увагу. В сучасному складному світі представники громадських організацій вимагають від влади розв'язання найбільш актуальних проблем, з якими доводиться стикатися суспільству.

Отже, політична сфера – досить складна, постійно змінювана внаслідок трансформаційних процесів у сучасному суспільстві. Вона є самостійною і безпосередньо впливає на всі сфери суспільного життя. Але через це вона в той же час постійно і суттєво залежить від цих сфер.

Філософське підґрунтя становлення громадянського суспільства

В умовах трансформацій цивілізаційних процесів особливого значення набуває демократична форма політичного режиму. В основі демократичних принципів лежить ідея лібералізму Нового часу, основний напрямок і ціль якого – людина, індивід, який є останньою і вищою реальністю, завершеною цілісною системою. Філософія лібералізму відштовхується від сприйняття людини як цілого, а не частини, а індивідуалізм стає основою світобачення і методологічним напрямком.

Ліберальна філософія пропонує нову форму суспільства – *громадянське суспільство*, завдання якого – максимально розширити свободу дій громадян та ввести у правові межі форми зіткнення інтересів, при цьому унеможливаючи насильницьке розв'язання конфліктів.

Зміст політичного життя визначається взаємодією громадянського і політичного суспільства. Громадянське суспільство розуміють як сукупність природних форм суспільної життєдіяльності індивідів, завдання яких – недержавними та неполітичними методами забезпечити свої потреби та інтереси. У громадянському суспільстві діяльність політичних інститутів знаходиться під суворим контролем населення. Суттєвою ознакою громадянського суспільства є економічна та соціальна свобода. До особливих ознак також належить те, що воно апелює до природних прав людини та сприяє створенню необхідних умов для найбільш повного задоволення потреб особистості, соціальних груп та класів. При цьому існує діалектична залежність громадянського суспільства від людини, бо вона розглядає себе в якості головного суб'єкта утвердження відповідних відносин. Це створює умови для максимальної реалізації принципу соціальної справедливості.

До філософії Просвітництва терміни *суспільство* та *влада* не розрізнялися. Але вже в працях Дж. Локка «Два трактати про правління» (1690) та Монтеск'є «Про дух законів» (1748) простежується ідея їх роз'єднання. Наголошується на тому, що єдиним джерелом легітимності влади вважається згода з цією владою із боку тих, ким вона управляє. Тим самим складаються умови для формування теми обмеження державної влади з боку уряду. Ця тема стає класичною для лібералізму. Ліберали вважали, що необхідно, з одного боку, зберегти новий апарат влади у вигляді бюрократичної централізованої держави, який спирався б на монополію засобів примусу. З іншого – вони обґрунтовано вели політику обмеження влади держави за допомогою загальних прав людини, встановлення контролю та нагляду за державним апаратом з боку суспільства.

Спочатку термін *громадянське суспільство* вживався для позначення мирного політичного устрою, що прийшов на зміну дополітичному суспільству. Але з часом він став використовуватися для позначення окремої інституційної сфери життя, яка не співпадала з інститутами державного життя і яка стала потрібною для мобілізації політичних сил на боротьбу з

деспотизмом. Якщо Г. Гегель та К. Маркс виходили з того, що громадянське суспільство – це сфера панування приватних інтересів, що тягло за собою проблему подолання різкого відокремлення держави та суспільства, то Ю. Габермас, їх послідовник, дав іншу оцінку публічної сфери: вона віддзеркалювала вплив на нього як марксизму, так і лібералізму.

У роботі «Структурна трансформація громадськості» Ю. Габермас виступав ще як прибічник класичного марксизму, але через тридцять років його уявлення про громадянське суспільство радикально змінилися. На його думку, цим терміном необхідно позначати інституційне ядро, що включає в себе недержавні та неекономічні зв'язки, добровільні асоціації, які закріплюють структури комунікації публічної сфери суспільства. «Громадянське суспільство складається з таких більш-менш спонтанно виниклих асоціацій, організацій та рухів, які налаштовані на те, щоб схоплювати резонування соціальних проблем у сферах приватного життя, очищувати та передавати ці реакції в посиленій формі у публічну сферу. Стрижнем громадянського суспільства є мережа асоціацій, які інституціоналізують у рамках організованої публічної сфери дискурси, орієнтовані на розв'язання проблем з питань загального інтересу» [10, с. 294–295]. Отже, громадянське суспільство розуміється як сфера відокремлена як від держави, так і від ринкової капіталістичної економіки. Воно є компонентом публічної сфери. *Приватна сфера* при цьому стає необхідною умовою існування громадянського суспільства, але до нього не належить.

Ця сфера означала особливий спосіб організації людей, які на добровільній основі об'єднуються для пошуків вирішення суспільних проблем. При цьому дії індивідів орієнтуються при такому об'єднанні на взаєморозуміння. Якщо економіка та державний апарат є галузями не комунікативної, а стратегічної дії, то джерелом соціальної інтеграції в громадянському суспільстві є солідарність. Координація у таких двох сферах як економіка та державний апарат здійснюється через гроші та владу. Хоча гроші та влада, які виступають керуючими механізмами, мають неоднаковий

характер дії, обидва ці засоби пов'язані з емпіричними мотиваціями та санкціями, а не із взаєморозумінням. Це вказує на те, що громадянське суспільство, економіка та держава розрізняються між собою засобами інтеграції, що виступає методологічною основою розрізнення політичної, економічної та громадянської сфер життя.

Ліберально орієнтовані філософи в центр уваги поставили питання про експансію політичної влади, яка спирається на монополію відносно засобів і примусів, що створюють загрозу життєвому світу з боку адміністративної системи. Класичний лібералізм виступає апологетом економічного суспільства, в якому домінує саморегульований ринковий механізм. К. Маркс, навпаки, акцентує увагу на формах соціальної влади та експлуатації в ринковій системі товарного виробництва та обміну. Проект К. Маркса був спрямований проти економічної влади, основаної на приватній власності. При цьому він ігнорував ліберальну традицію про використання та межі влади сучасної адміністративної держави. Це має своє пояснення. К. Маркс виходив з того, що заперечував універсальний характер сучасної держави, розглядав її не як апарат примирення суперечливих інтересів, а як інструмент захисту пролетаріату та управління справами буржуазії і її прихильників. За К. Марксом, боротьба проти буржуазії приведе до ліквідації економічної влади, основаної на приватній власності, і, врешті-решт, – приведе до зникнення держави. Разом з тим зникнуть конфлікти і, як наслідок, – необхідність в організованому насильстві з боку влади.

Отже, К. Маркс не ставив питання про цінність таких складових суспільства, як ринок, адміністративна система, а питання про необхідність інституту держави у складних суспільствах взагалі не мало для нього сенсу. Історичний досвід показав, що на практиці утопія тотальної демократії обернулася тотальним одержавленням суспільства.

Громадянське суспільство є «організаційним субстратом публічної сфери» [10, с. 286]. Остання – це відкрита, доступна для всіх громадян сфера вільного обговорення питань, що мають суспільне значення. Публічна сфера

має неформалізований характер, не відмежована жорсткими кордонами від приватної сфери, тому має більшу чутливість до нових соціальних проблем, ніж інституалізована політична система. Вона їх відстежує, привертає до них увагу, драматизує їх таким чином, щоб за їх розв'язання бралися законодавчі органи. Громадськість стежить за тим, як ці проблеми вирішуються. Обговорення усіх «гострих питань» у сучасному суспільстві останні десять – двадцять років ініціювалося не тільки представниками державного апарату або членами парламенту (ради). Великомасштабні технологічні проекти та наукові експерименти, що мають ризиковані для людства наслідки, проблеми глобалізації та мультикультуралізму, соціальна й економічна нерівність жінок та інші питання піднімаються в публічній сфері, потім виносяться на розгляд інституалізованої політичної системи. Добровільні асоціації та соціальний рух, які є складовими громадянського суспільства, виражають інтереси суспільної думки, що обговорюється в умовах неформального характеру.

Іншим необхідним елементом публічної сфери є засоби масової інформації. Вони виступають комунікаційною інфраструктурою цієї сфери, яка, завдяки мас-медіа, розширюється за межі дискурсу простих взаємодій та набирає більш абстрактного характеру. ЗМІ поєднує слухачів, користувачів або глядачів і при цьому створює ефект віртуальної співприсутності великої кількості людей. Демократична політична культура є необхідною умовою функціонування публічної сфери.

Політичне суспільство, на відміну від громадянського, є сукупністю штучно створених політичних форм життєдіяльності. В політичному суспільстві людина втрачає свої природні якості та отримує статус юридичної особи. Значну роль відіграють інститути політичної влади, за допомогою яких здійснюється управління суспільством у цілому. В політичному суспільстві індивідуальній свідомості протистоїть зовнішня сила – колективний розум, свідомість у вигляді політичних партій, оскільки суверенітет громадянина, громадськості, нації в ньому має обмежений

характер. А це значить, що в політичному суспільстві зберігається певний рівень несвободи, нерівності та несправедливості. Цей рівень може збільшуватися залежно від більшого одержавлення суспільного життя. Прикладом цього є тоталітарні та авторитарні системи, що мали місце в тих або інших державах.

Влада та управління в політичному житті

Первинним визначальним моментом політики є відносини між соціальними групами стосовно влади. Ціллю політичної діяльності виступає, перш за все, набуття та утримання влади. М. Вебер вказував на те, що політика означає прагнення до участі у владі або до впливу на розподіл влади.

Відносини між громадськістю і державою порівнюють із публічною владою, тобто насильством. У цьому і є сутність проблеми розуміння суспільства, держави, людини. Без влади і насильства не може існувати держава. Макіавеллі розпочав розмову про владу, і його підхід вказував саме на неможливість існування влади без насилля одних над іншими. Досить часто поняття *держава* і *державна влада* використовуються як синоніми. Це неправильно, бо *влада* є органом регулювання держави. Влада до певної міри може вважатися квінтесенцією держави, однак тільки до певної міри. Етап розбудови влади є одним з етапів будівництва держави, але ці процеси не тотожні.

У класичних філософських концепціях влада – це особливі відносини між людьми, здатність здійснювати свою волю. Європейський лібералізм (Локк, Гоббс, Руссо) запропонував своє бачення природи, джерел і функцій влади. Методологічна лінія марксизму перенесла акценти на дослідження саме політичної влади, яка оснований на класових протиріччях. Про легітимність примусової влади писав М. Вебер. Він називав її пануванням, розрізняючи легальне, традиційне і харизматичне панування. Він дав

теоретичний конструкт, модель типів панування, надаючи їм методологічного значення.

Легальне панування існує за рахунок встановлених правил. Це так звана раціональна влада, оскільки довіра до неї базується на свідомому визнанні правомірності таких законів. За цим типом діють структури державного управління, місцевого самоврядування, цей тип функціонує у стосунках керівника і підлеглого.

Традиційне панування пов'язано з вірою у святість порядків, які мають місце в родинах, спільнотах традиційної ментальності. Накази та їхній зміст йдуть від того, хто, за традицією, має на це право (батько, батько нації).

Харизматичне панування характеризує неординарні якості пануючого завдяки його магічним здібностям впливу на людей, його силі духу і навіть героїзму. Прикладом носіїв такого типу влади виступають вожді, пророки, «великі люди».

Якщо спиратися на методологію Е. Канетті, то необхідно розрізнявати *владу* і *владну ситуацію*. Влада, за Е. Канетті, є пануванням і контролем одних над свідомістю інших. Владна ситуація вказує на екзистенціальні складові людини і пов'язана із турботою про особисту безпеку, формування засобів життя і використання їх у практичному плані.

Ознакою громадянського суспільства є особливий характер влади, специфіка якої виражає волю самих індивідів, а не їх колективних представників. Найбільш адекватною формою її реалізації є безпосередня демократія, яка втілюється в системі об'єднань, організацій, асоціацій, що діють у різних сферах суспільного життя. Цей тип влади не потребує матеріально-технічних атрибутів, які використовує політичне суспільство. Це пояснюється тим, що механізм розподілу влади та її контроль у громадянському суспільстві здійснюється на основі особистої та суспільної ініціативи індивідів, їхньої підтримки і довіри.

У політичному суспільстві специфічного характеру набуває і сама влада. Вона є формою вираження волі тих угруповань та класів, які

безпосередньо володіють нею, і в той же час виступає як влада усього народу. Її рішення претендують на загальнообов'язкову силу незалежно від того, яка частина населення її не підтримує. Для того щоб здійснювати рішення, влада повинна мати особливий апарат управління, а також такі додатки, як суди, в'язниці, військові та поліцейські формування та ін. Отже, влада в політичному суспільстві не зливається з його громадянськими структурами, а навпаки – відчужується від них. При цьому чим більш вузькою стає соціальна база політичної влади, тим більш відчуженою стає влада для суспільства. Доказом того є різні диктаторські режими, для прикриття яких влада використовує назви демократичного, національного, релігійного або інших варіантів правління.

На характер взаємодії громадянського та політичного суспільства впливають різні фактори, головними з яких виступає ступінь цивілізованості як громадянського, так і політичного суспільства, раціональний розподіл сфер впливу між ними, особливості культурно-історичного розвитку конкретних держав.

Протягом свого існування влада зверталася до певних технологій. Технології влади мають трансформаційний характер. У сучасній соціальній філософії стає все більш актуальною модель економічного управління, яка орієнтує на нові технології влади та управління. За М. Фуко, суспільства суверенітету змінюються в XVIII–XIX ст. на *суспільства дисципліни* [47]. Дисциплінарні суспільства орієнтовані не стільки на збір податків з населення, скільки на організацію фабричного виробництва та просторів соціальної диференціації, де відносини є чітко регламентованими. Влада організує ці простори таким чином, щоб людина найбільше часу проводила саме в них, де життя точно визначається статутом, правилами поведінки, обмеженням спілкування з іншими просторами. Ідеальним ізоляційним проектом виступають простори фабрик та підприємств, шкіл та лікарень тощо. Цей проект «концентрує простір та упорядковує час з метою такого

розміщення виробничих сил в просторово-часовому континуумі, щоб отриманий результат перебільшував суму початкових сил» [41, с . 17–18].

Ця модель посилюється наявністю техно-соціального феномену. Концепція К. Маркса, роботи М. Гайдеггера, Л. Мамфорда та інших вказують на фундаментальну причину соціального руху, а саме – на вдосконалення виробництва і, зокрема, техніки. Ж. Дельоз висловив згоду з тим, що машини зумовлюють собою соціальні форми, які їх виробляють та використовують. На початку ХХ ст. світ техніки збагатився за рахунок відкриття атомів, електромагнітних хвиль, вірусів, бактерій, нарешті у середині ХХ ст. з'явився перший комп'ютер. Суспільство контролю стало використовувати кібернетичні машини та комп'ютери у своїх цілях, незважаючи на їх пасивну (зависання) та активну (піратство та впровадження вірусів) загрозу. Капіталістична система здійснила технологічну еволюцію, яка призвела, за висловом Ж. Дельоза, до «мутації капіталізму». Сутність такого переходу полягає в русі від капіталізму концентрації заради виробництва та власності до капіталізму надвиробництва.

Якщо за часів К. Маркса влада завойовувала ринок шляхом створення дисциплінарних просторів, зниження вартості товару та спеціалізації виробництва, «сучасний капіталізм» змінює продукт і захоплює контроль. До таких змін належать, поряд із розвитком техніки, зміни в самому суспільстві, завдяки яким реалізуються механізми усвідомлення соціально-політичних перетворень. «Мутація капіталізму» передбачає рефлексію суспільства із боку себе самого, завдяки чому з'явився масовий споживач, який має високу купівельну спроможність. Цей покупець зацікавлений у розвитку капіталізму в такому вигляді, де постійно підвищується рівень життя не тільки верхівки, але й більшості членів суспільства. Отже, відбувся перехід від технологій влади, де присутні очевидні нагляд та примус до праці, до технологій влади, які маніпулюють людьми, зваблюючи їх як споживачів. Примус набуває прихованого характеру, нагляд трансформується в контроль, що здійснюється за допомогою високих технологій.

Політична влада поєднується з економічною, і створюються умови для формування і прояву нових форм політичної влади. Свідченням цього стає, наприклад, монетаристська грошово-кредитна політика. В контексті становлення громадянського суспільства політичну владу неможливо розглядати без урахування економічного і соціального факторів, і це ускладнює і саме розуміння влади і її концептуальні моделі.

Зрощення політичного і фінансового «ринку» привело до якісного перегляду способів отримання прибутків великим фінансово-банківським та промисловим капіталом. Замість позики виробництвам банки віддають перевагу наданню позики споживачам, пересічним громадянам, використовуючи при цьому кредитні картки та інші електронні засоби нового покоління. Таким чином реалізуються на практиці механізми суспільства контролю, які М. Фуко назвав технологіями спокуси та маніпулювання, що перетворюють людину на людину-боржника.

Особливого значення набувають методологічні підходи, які у питаннях соціальної нерівності стоять на позиції демократії, що робить проблему демократизації загальним смисловим фоном, на якому розглядаються проблеми індустріального та постіндустріального суспільства.

Н. Еліас пропонує методологію балансів влади. Він вважає, що влада виступає як «структурна своєрідність будь-яких людських відносин» [26, с. 182]. Саме тому принциповим стає розрізнення таких складових, як ресурси влади, владний потенціал, засоби досягнення влади, безпосередня влада як така. Оскільки в основі влади лежать відносини взаємозалежності, владу не можна «мати», вона існує тільки у відносинах між кількома взаємозалежними людьми. При цьому людина може володіти засобами влади у вигляді санкцій, грошей, сили та іншого, від яких залежить здійснення та реалізація влади. Владні відносини характеризуються транзитивністю або опосередкованістю (мова йде про такі феномени, як «структурна влада» або «анонімна влада»), а також біполярністю (панування / підкорення).

Методологія відносин взаємозалежності пануючих та підлеглих запропонована Е. Гідденсом. Фундаментальним припущенням його позиції є те, що владу необхідно розглядати тільки в контексті просторово-часових відносин: влада – це один з елементів утворення суспільної системи. Тобто владні стосунки розглядаються з позиції єдності структури. Гідденс відходить від однобічних уявлень про владу, підкреслюючи, що ніхто не є цілком позбавленим цього феномену. Це переконання перетинається з думками Н. Еліаса, М. Фуко та інших і набуває нового погляду на владні стосунки. Влада, за Е. Гідденсом, – це могутність і панування, але це також і актори, позбавлені влади. Таке розуміння влади дає можливість розглядати владу усередині суспільних систем як взаємозалежність пануючих та підпорядкованих. Останні теж мають владу, яка відрізняється від влади пануючих, вона є владою «слабких», але вона теж, як і влада «сильних», впливає на пануючих. Тобто відносини між пануючими та найманцями асиметричні за своїм характером, і це приводить до того, що всі «живляться» цими відносинами. За Е. Гідденсом, це є діалектика панування.

Він вважає, що поняття *влади* та *свободи* не є опозиційними, як вважав К. Маркс. Навпаки, влада лежить глибоко в основі природи людини. Влада визначається як така, що породжується та визначається через і завдяки відтворенню структур домінування.

Е. Гідденс виділяє три види примусу: примус як безпосереднє вираження влади є обмеженням структури; якщо влада притаманна самій структурі, то в цьому випадку мова йде про структурний примус, який відрізняється від структурнообмежуючого принципу: він має форму негативних санкцій; третій вид примусу – матеріальний примус (табл. 3).

Таблиця 3 – Види примусу в теорії структурації Е. Гідденса

Види примусу	Зміст примусових акцій
Матеріальний примус	Примус, що походить з обставин матеріального світу та властивостей фізичних тіл

Негативні санкції	Примус, що виникає на основі реакцій покарання одних діючих осіб іншими
Структурний примус	Примус, що ґрунтується на попередній заданості структурного моменту ситуації дії

Р. Дарендорф розглядає проблему влади в контексті суспільної напруженості. Його методологічна позиція направлена на розробку «конфліктної моделі суспільства». Витоки конфліктів він бачить в інституціоналізації відносин влади в суспільних організаціях, а не в економіці, як це пропонувала методологія індустріального суспільства К. Маркса. Смысл конфлікту становить антагонізм влади та опору. Між тими, хто має владу та бажає її зберегти, і тими, хто бажає її змінити, відбувається конфлікт, коли кожна група усвідомлює своє становище. Приховані інтереси ведуть до вибуху конфліктів. Влада завжди передбачає можливий опір. Сила, яка рухає історію, – це діалектика влади та опору. Породжує конфлікт влада, а діалектика влади та опору визначає темпи і напрямки змін.

Панування створює умови для конфлікту, причину якого Р. Дарендорф вбачає у нерівному становищі, в якому знаходяться люди в «імперативно координованих асоціаціях». Якщо одні наділені авторитетом, то інші його позбавлені, тому змушені підкорятися. Пануючий у такій асоціації соціальний клас протистоїть зазіханням на владу з боку підпорядкованого. Ідея системи як такої перетворюється в концепцію «імперативно координуючої системи», а терміни *пануюча, владна, домінуюча система* стають синонімічними.

Р. Дарендорф створює типологію конфлікту щодо влади всередині соціальних груп, між групами, між країнами. В цивілізованому високо мобільному суспільстві має місце регулювання конфліктів, що запобігає

«соціальним потрясінням». Він визнає конфліктність природним станом суспільства і тим самим надає перевагу «конфліктній моделі суспільства», а не моделі «всебічної соціальної рівності, соціального порядку і стабільності». Починаючи з 60-х рр., Р. Дарендорф дійшов висновку, що розподіл життєвих шансів є зоною соціальних конфліктів сучасного суспільства, а це свідчить про різні можливості здійснення планів з боку членів суспільства. Тому, на його думку, загальна тенденція суспільної еволюції знаходить прояв у вирівнюванні соціального розшарування шляхом трансформації політико-правового врегулювання, норм та санкцій. Зміст останніх викликає так звану боротьбу (відкриту або приховану за своїм характером) за привілеї, що знову приводить до нових диференціацій.

Отже, конфлікт визнається суттєвою характеристикою вільного суспільства, розв'язання якого має носити мирний характер. Визнаючи необхідність конфлікту, слід забезпечити можливість його цивілізованого вирішення.

Підхід А. Турена базується на такому положенні: в класичній філософії центральне значення мали поняття *раціоналізація* та *модернізація*, зараз філософія повертається до понять *свободи* і *суб'єкта*. Якщо раніше суспільство було в історії, то відтепер історія знаходиться у суспільствах, які самостійно обирають цінності, процеси, що ведуть до змін без звернення до легітимації таких можливостей, які здійснюються на ґрунті природних та історичних законів.

Виходячи з цього положення, він зосереджує увагу на особливому характері прояву влади з боку правлячого класу. Останній контролює майже всі сфери життя, а це приводить до того, що стають відсутніми соціальні та культурні основи автономних дій підпорядкованих класів. Тому характер рухів у програмованому суспільстві змінюється: зникає опора на соціальний статус, але з'являється інше підґрунтя для рухів у вигляді, наприклад, проблем біологічного статусу людини. Це приводить до активізації молодіжних рухів, рухів представників нетрадиційної орієнтації тощо. На

ґрунті розв'язання гендерних і феміністичних проблем з'являються жіночі рухи. Активізуються екологічні рухи. В основі конфлікту лежить ідея застосування та використання спільних культурних цілей. Саме використання цілей приводить до виникнення конфлікту. В різних типах суспільства у центрі конфлікту знаходиться центральна суспільна вимога, що є водночас і центральним моментом загального протесту.

У різних типах суспільства присутні різні суспільні вимоги. Для торгівельного характерною вимогою було звернення до свободи, в індустріальному вимоги групувалися навколо справедливості, а в постіндустріальному суспільстві, або, за термінологією А. Турена, в «програмованому суспільстві» центральною спільною вимогою стає щастя.

У програмованому суспільстві неминучі суспільні протести, і саме воно є суспільством протесту та утопій. Конфлікт виникає між апаратами, які мають здатність і владу, щоб програмувати, і тими закликами до творчості та щастя, яким постійно загрожує логіка цих апаратів.

Політична організація програмованого суспільства має парадоксальний характер свого розвитку. Воно є «суспільством без держави або державою без суспільства». Це має пояснення: рівень залежності сучасного суспільства від державного управління дуже високий і водночас має особливий характер, що й відрізняє індустріальне суспільство від постіндустріального. Як вважає А. Турен, говорити про державну бюрократію або про власну еліту некоректно з боку самої держави, тому завдання політичної філософії розрізнити аналіз держави, з одного боку, та аналіз громадянського суспільства, з іншого. Оскільки постіндустріальне суспільство є масовим, у ньому прискореними темпами розвиваються інформаційні технології, комунікації, і зменшується роль посередників – інтелігенції, партій-посередників. Влада у такому суспільстві змушена прислухатися до громадської думки.

А. Турен пропонує концепцію, яка націлена на встановлення тісних міждисциплінарних підходів між філософією, історією та сучасною

дійсністю, а проблема суб'єкта історичних дій зводиться до суспільної ситуації, яка не керує діями та свідомістю суб'єкта, а сама є результатом соціально-культурних інновацій та конфліктів.

На думку М. Фуко, застосування влади – це спосіб впливу певних дій, які зумовлюють інші дії. Для нього влада є ширше поняття, ніж просто відносини між індивідами, групами тощо. Влада не існує сама по собі, вона існує лише у дії. Отже, владні відносини існують не тільки в чіткому інституційному полі, вони присутні у будь-яких відносинах (економічних, сексуальних, політичних, освітній практиці). Проблематика взаємодії суспільства із безумними дозволила М. Фуко сформулювати концепцію «дисциплінарної влади» як зброї формування людської суб'єктивності. Він став досліджувати як малі, або локальні форми влади, тієї влади, що знаходиться на нижчих межах своїх проявів, коли вона стосується тіла індивіда. А також владу «великих апаратів» і глобальних форм панування, які чинять свій вплив через інституалізований дискурс. Найбільш суттєвим у його вченні було положення про необхідність критики «логіки влади і панування» в усіх її проявах.

М. Фуко розробляє поняття *дисциплінарне суспільство* і *дисциплінарна влада*. У працях «Воля до знання», «Наглядати і карати» описуються владні відносини не тільки в межах системи покарання, а й за її межами. Люди в будь-яких соціальних установах (фабрика, в'язниця, школа тощо) підпорядковані часовому і тілесному дисциплінуванню. Це прояв «дисциплінарної влади», загальною формою якої є «дисциплінарне суспільство». В такому суспільстві тіло людини розглядається як машина, сила, яку необхідно використовувати з максимальною віддачею. Цей процес можна розглянути з іншої точки зору: щоб використовувати продуктивність цієї сили, необхідно мати певну освіту, вміти навчатися з метою інтегруватися до системи, наприклад, економічного контролю.

Специфіка розуміння влади у М. Фуко в тому, що вона виявляє себе як влада наукових дискурсів над свідомістю людини. Тобто «знання», що

здобуває наука, саме по собі є відносним і тому нав'язується людині у вигляді безапеляційного авторитету. А це змушує людину думати вже готовими поняттями та уявленнями, сформованими задалегідь.

М. Фуко розрізняє два типи влади: біовладу і владу до життя. На його думку, це протилежні полюси владних відносин. Біовлада – влада над людською тілесністю, якій відповідають охорона здоров'я, біополітика у демографічній сфері, біополітика щодо збереження та контролю людського тіла. Біовлада – це регулювання стану тіла людини. Владу до життя концентрує в собі інтегративний потенціал владних відносин: є певні норми, що регулюють ставлення до людини, але нове знання про людину сприяє формуванню нових норм поведінки, нових обов'язків для всіх членів суспільства. Він не залишає він без уваги і макроаналіз влади, де ставляться проблеми генеалогії сучасної держави, народження біополітики, проблеми безпеки та успішного урядування.

М. Фуко – представник постмодерної філософії, основний напрямок якої – аналіз суспільної практики з владним впливом або потенціальним впливом, де самі практики мають змінний характер. Цей напрям збагачує не лише аналіз політичної складової суспільства, але й сучасну політичну соціологію.

Особливого значення надавав проблемі влади австро-англійський філософ та економіст Ф. фон Хайек, який досліджував її в контексті тоталітаризму. Він стверджував, що при тоталітарному режимі трансляція ідеологічних, наукових ідей, подвійна мораль нав'язувалася через систему освіти, культури, мистецтво. Вказував на своєрідність універсальних вимог у вигляді правил поведінки та деякої автономії індивідів, які мають нахил до так званого *розсіяного знання* у вигляді знань як інтелектуальної власності [50, с. 102–103]. Ф. фон Хайек критично сприймав ідеї, що мали характер чисто державного регулювання економічних процесів. У той же час він не підтримував спроби трактувати суспільний розвиток з позицій як

консервативно-ліберальної ідеології, так і з позиції діючих інститутів ліберально-демократичної держави [51, с. 6–18].

Управління необхідно розглядати на фоні закону розвитку суспільного, за таких умов можна вести й мову про його соціально-науковий аналіз, а це означає можливість здійснити методологічно результативний соціально-філософський аналіз. Управління – це завжди примус, воно складається із рішень, в основі яких лежить вибір пріоритетів у процесі регулювання соціальної диференціації як всередині системи, що знаходиться в фокусі управління, так і у взаємодії з іншими системами. Традиційно проблема управління розглядається в контексті посилення ролі антропологічного фактора в суспільному розвитку.

Основою, підґрунтям управління як суспільного феномену є інтерес та роз'яснювальна модель світу. Інтерес може бути раціонально сформованим, а модель, яка роз'яснює світ, – міфологічною або науковою. Управління не може кваліфікуватися як істинне чи хибне, воно може бути лише орієнтованим на поразку або на перемогу. Функція управління – забезпечення цілісності системи, збереження її функціонування та розвитку.

Але нові форми контролю та управління мають деякі протиріччя. Монетаристська грошово-кредитна система використовує технології спокуси, тим самим прирікаючи населення на збільшення споживання без досягнення відповідного рівня розвитку виробничих сил. Це веде до деградації кадрового потенціалу держави, до залежності національної економіки від світових цін на сировину, що суперечить самій ідеї суспільства контролю не примушувати, а спокушати до праці, не змушувати, а створювати, не ввозити, а виробляти наукові та інформаційні технології інноваційного характеру. Протиріччя між різким збільшенням споживання за рахунок кредитування та рівнем розвитку виробничих сил, які відповідають дисциплінарним суспільствам, де неможливе масштабне кредитування великих мас малозабезпеченого населення є не припустимим.

Інше протиріччя між владними технологіями, з одного боку, та розвитком виробництва, з іншого, знаходить місце в самому характері владного управління. За допомогою засобів масової інформації створюються картини реальності, які потрібні владі. При цьому заклик працювати більше та ефективніше не спрацьовує, оскільки ці технології нагляду та примусу належать до технологій дисциплінарного характеру минулого століття. Тут має місце розрив між наглядом та спокусою до споживання, а це вже породжує соціальну напругу і не може не впливати на корегування управління ринком у бік більшого ступеня державного регулювання ринкових відносин. Тому завдання сучасної сфери управління полягає у використанні в господарській практиці технологій включення науки як інституту знань та суб'єкта смислу, а в деяких окремих, найбільш важливих для соціально-економічного розвитку держави питаннях, прийняття владного рішення. Особливого значення набуває створення системи державного прогнозування, за допомогою якої суб'єкт влади на науковій основі визначав би пріоритети стратегічного розвитку держави, концентруючи зусилля на певних напрямках розвитку. Отже, соціально-економічна модель сучасного суспільства, основана виключно на прибутку, споживанні та індивідуальному доході, виявилася недостатньо досконалою, а це зумовлює необхідність філософського аналізу не тільки ідеології сучасного «капіталізму», але й управління.

Самооцінка людини та творчості концептуалізують філософію управління в значенні оновлення методологічної культури наукових досліджень. Одним з ефективних методичних інструментів трансдисциплінарних досліджень є концепт *дискурс*, який з суто лінгвістичного перетворився на ключовий концепт сучасної методології. Жива мова – це завжди відкрите нелінійне активне середовище становлення будь-якого дискурсу. Таке уявлення про мову використовують для зображення інших типів нелінійного середовища, таких як свідомість, несвідоме, культура, соціум, історія. «Мова в кожному окремому

використанні стає особливим дискурсом» [29, с. 13]. Якщо спиратися на цей метод, то творцем науки є агент мовних, тобто знакових, символічних актів, дій, практик. За допомогою мовних актів дискурс має впливати на інших агентів, скріплюючи їх почуття, бажання, думки, корегувати поведінку, формувати світобачення.

У філософії дискурс визначає середовище, місце, топос, де зустрічаються та впливають один на одного мовними діями члени певної мовної спільноти. Дискурс виступає в цілому формою, схемою, завдяки якій здійснюється взаємодія агентів мови і яка сприяє виникненню різних продуктів психічного характеру: почуттів, бажань, уявлень, віри, переконань, понять, знань. За європейською метафізичною традицією, ці продукти дискурсу вважалися продуктами віддзеркалення об'єктивної реальності в індивідуальній або колективній свідомості. Але на противагу цій традиції, учасники дискурсу не виступають в ролі пасивних членів суспільства. Вони нагадують учасників ігор, інтеракцій, змагань, а всі психічні продукти, що виникають внаслідок мовного спілкування, – це продукти взаємних мовних впливів, які вже мають назву не дзеркального відображення, а назву артефактів колективних мовних дій. Все, що виникає в дискурсі, не є *надлюдським*. Навпаки, воно завжди є суттю чогось *людського*. Якщо деякі артефакти дискурсу визнаються надлюдськими, то з цього можна зробити висновки про наявність того, кому ця теза вигідна. Найчастіше певна мовна або професійна спільнота проголошує це з метою отримання влади над тими, хто знаходиться в межах цього дискурсу. Сам дискурс перетворюється на дискурс влади, тобто на практику керівництва, контролю, нагляду над почуттями та маніпуляцію поведінки, мисленням людей за допомогою типів мовних актів.

Вирішуючи питання закономірного цілісного розвитку суспільства в контексті управлінських рішень, необхідно мати на увазі момент абсолютності та відносності самої цілісності суспільства. Визначення цілісності залежить від кількості та достовірності вихідної інформації, а

також від якості її обробки. В суспільстві функціонування цілісності визначається не тільки взаємодією речей, але й людей, при цьому антропологічний фактор стає детермінуючим. Тому прийняття рішень повинно спиратися на інформаційну модель суб'єкт-суб'єктного змістовного наповнення цілісності, враховуючи дії усіх її складових.

Цілісністю може виступати, наприклад, сфера освіти, сфера господарства, причому за своїм буттям вони є абсолютними цілісностями. Ці сфери не є проміжними, їх приводять у рух людські потреби, що відбивається у вигляді соціальних інтересів. Соціальні інтереси надають цільовий за своїм характером напрямок розвитку та функціонуванню визначної цілісності. Управління при цьому має вираз у соціальному регулюванні матеріально-технічного розвитку та наданні певного характеру матеріально-технічній системі.

В основу соціальної структури соціалізму була покладена ідея, за якою при переході від приватної власності до суспільної встановлюється загальне централізоване управління суспільним життям – демократичний централізм. Демократичний централізм – принцип державного устрою, де поєднуються демократизм і централізація – керівництво з одного центру, де присутні принципи підкорення меншості більшості, дисципліна, обов'язковість рішень вищих органів по відношенню до нижчих і т. ін. Завдання централізованого управління – точний розрахунок усіх параметрів суспільно-економічної системи, а компетентність та точність виконання, зі свого боку, забезпечують високий рівень соціально-економічного розвитку. Але директивні методи управління привели до того, що сформувався особливий соціальний прошарок, репрезентований бюрократичним апаратом, і внаслідок цього – діяльність деяких виконавчих елементів набула формального характеру.

Основою життєвої обмеженості соціалізму став вихід з-під контролю цілісності суспільства, його фундаментальної характеристики. Централізоване управління протягом свого існування досить легко справлялося з негативними місцевими ініціативами, але було не в змозі

подолати перешкоди відомства, яке так і залишилося поза межами впливу централізму. Це пояснюється тим, що відомства залишаються в умовах панування державної власності над адекватною формою соціальної диференціації.

Якщо брати соціальне ціле, то воно більше суми своїх складових частин, і це положення виступає об'єктивною основою централізму. Спільне проживання індивідів вважається необхідною умовою існування суспільства. Якщо виходити із крайнощів централізму, то вони призводять до тоталітаризму, розгляд якого необхідно проводити в конкретно-історичних умовах. Роль та місце централізму визначається співвідношеннями політики та економіки, а також верховенством суспільного інтересу над приватним. Перевагою централізму на певному етапі є плановий підхід у масштабах всього суспільства. Однак на практиці, наприклад в СРСР, за відсутності достатньої матеріальної бази цей підхід сприяв зародженню зрівняльності, з одного боку, а, з іншого, – з'явилися привілеї, побудовані за принципом ієрархії.

Демократичний централізм встановлював край збагаченню, розвитку. Отже, цілі та завдання, які ставила перед собою людина, не мали кінцевого рішення, оскільки центральне управління цілісності встановлює жорстку фіксованість її структури. Тому чим вище рівень його розвитку, тим гострішими стають внутрішні протиріччя соціальної організації – між соціальним централізмом та самостійним управлінням. Тому при демократичному централізмі постійно необхідна сильна авторитарна влада.

Розвиток демократичних принципів передбачає звернення до лібералізму, що пропагує безмежність процесу збагачення та, як наслідок, розвиток усіх сфер суспільства. Лібералізм ставить завдання не опуститися нижче існуючого рівня доходів та добробуту і вбачає в соціальній диференціації рухомий елемент розвитку суспільства.

Але роль лібералізму як напрямку має дві логіки розвитку в сучасному політичному суспільстві. Це дві протилежні позиції. Перша відштовхується

від концепції Ф. Фукуями, який вважає, що руйнація СРСР сприятиме звільненню історичного процесу від політичного й ідеологічного змісту. За його висновками, людство зосередиться на технологічних, економічних, екологічних і культурних проблемах. Весь світ в такому разі виступатиме як світ глобального відкритого суспільства. На його думку, глобалізація ліберальної парадигми пройде без перешкод.

Але є й інша позиція, яка критикує уявлення Ф. Фукуями. С. Хантінгтон дає свою оцінку ліберальної моделі розвитку суспільства. Спираючись на цивілізаційний підхід розвитку історії (О. Шпенглер, А. Тойнбі), він вказує на глибокі цивілізаційні лінії розлому. На його думку, переваження лібералізму в планетарному масштабі приведе до підйому «колективного несвідомого». Країни, народи, держави (маються на увазі країни пострадянського простору і країни Третього світу) мають здатність протиставити свої форми колективної ідентифікації за цивілізаційними ознаками. Сфери вираження ідентичності дуже широкі. Мова йде не тільки про політичні розбіжності, а й про релігійні і культурні («культурний і релігійний наголос» ставиться в системі освіти, в проведенні заходів різного рівня, встановлення пам'ятників тощо). Він вказує, що майбутні силові конфлікти будуть проходити по лінії розділення цивілізацій.

Є і сучасна версія «суспільного договору», яка розроблена Дж. Ролзом. Він вказує на необхідність більш високого рівня абстракції теорії суспільного договору, ніж це має місце у Лока, Руссо і Канта. Усі закони та інститути, якщо вони є несправедливими, повинні бути реформованими або ліквідованими. Позиція Ролза є спробою теоретично відтворити стан справедливості в сучасному суспільстві.

Отже, політичне життя формується з багатьох складових структурних одиниць, кожна з яких має свої особливості напрямків розвитку, функціонування, форм тощо, а ступінь розвитку політичного життя залежить від рівня взаємодії політичних суб'єктів з інститутами влади. В контексті політичного життя поняття *влада* та *управління*, *громадянське суспільство* і

держава, громадянське суспільство і політичне суспільство виступають найбільш актуальними для сучасного суспільства.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення терміну «*політична система*». Що є головними ознаками політичної системи?
2. Як розуміли громадянське суспільство Г. Гегель, К. Маркс? Як змінювалися погляди Ю. Габермаса на громадянське суспільство?
3. Що таке публічна сфера? Яке значення вона має для становлення громадянського суспільства?
4. Чим відрізняється політичне суспільство від громадянського?
5. У чому виявляється характер влади в громадянському суспільстві?
6. Що впливає на характер взаємодії громадянського і політичного суспільств?
7. Як в дисциплінарному суспільстві влада організує соціальні простори?
8. Яким чином реалізуються механізми суспільного контролю за моделлю М. Фуко? Що таке дисциплінарне суспільство і дисциплінарна влада?
9. Які нові технології нагляду та примусу мають місце в інформаційному суспільстві?
10. Якого значення набуває концепт дискурс в трансдисциплінарних дослідженнях управління, влади М. Фуко? Чим відрізняються практична та дискурсивна свідомість?
11. Що таке технологія спокуси і чому влада схиляється до такої форми насильства в сучасному суспільстві?
12. Чи є спільні риси між діалектикою панування Е. Гідденса та положенням про баланс влади Н. Еліаса?

13. Які тенденції демонструє програмоване суспільство з точки зору його політичної організації?
14. Чи може управління мати ознаки хибного або істинного?
15. У чому полягає основна функція управління?
16. Чи можливо визначити позитивні і негативні ознаки лібералізму?
17. Чим відрізняються позиції Ф. Фукуями і С. Хантінгтона в оцінці сучасної моделі розвитку суспільства?

Завдання методологічного характеру

1. Проаналізуйте види сучасного прояву влади і зробіть схему за характером її прояву (наприклад, у політиці, соціальній сфері, природному середовищі тощо).
2. Громадянське і політичне суспільства не тільки співіснують, але й взаємодіють (характер взаємодії специфічний). Які фактори, на ваш погляд, впливають на таку взаємодію?
3. Управління націлює на функціонування цілісності суспільства. Проаналізуйте які сценарії розвитку цієї цілісності пропонує демократичний централізм і лібералізм.
4. Поміркуйте, на чію концепцію щодо вимог до дій влади, можливе звернення при заповненні таблиці.
5. Заповніть таблицю.

Таблиця 4 – Центральна суспільна вимога за типами суспільств

Тип суспільства	Центральна суспільна вимога
Торгівельне суспільство	
Індустріальне суспільство	
Постіндустріальне суспільство (програмоване)	

Робота з текстом

Проаналізуйте текст і дайте відповідь на запитання

1. У дисциплінарному суспільстві усі приречені підпорядкуванню часовому і тілесному дисциплінуванню. В такому суспільстві мова йде про біо-владу і владу до життя. Чи можливо говорити про те, що перед нами два полюси владних відносин?

Текст

Дисципліни тіла і способи регулювання населення утворюють ті два полюси, навколо яких розгорнулася організація влади над життям. Установлення протягом класичної епохи цієї великої технології з подвійним обличчям: анатомічним і біологічним, індивідуалізуючим і специфікуючим, зверненим у бік досягнень тіла або у бік процесів життя, установлення цієї технології характеризує владу, вищою справою якої відтепер є вже, мабуть, не вбивати, але інвестувати життя від краю до краю.

Колишня могутність смерті, в якій символізувалася влада суверена, тепер ретельно прихована керуванням тілами і завідуванням життям за розрахунком. Швидкий розвиток у класичну епоху різних дисциплін: шкіл, колегів, казарм, майстерень; поява в полі політичних практик та економічних спостережень проблем народжуваності, довголіття, суспільного здоров'я, житла, міграції; словом – вибух різних і численних технік підпорядкування тіл і контролю за населенням. Так відкривається ера «біо-владі». Два напрями, в яких вона розвивається, ще в XVIII столітті постають чітко розділеними. З боку дисципліни – це такі інституції, як армія або школа; це – роздуми про тактику, про навчання і виховання, про порядок суспільств, роздуми, які простягаються від власне військових аналізів Маршала де Сакса до політичних мрій Гібера або Сервана. З боку ж способів регулювання населення – це демографія, оцінка відносин між ресурсами і мешканцями, це – складання статистичних таблиць

багатств і їх обігу, життя і його можливої тривалості: Кене, Моо, Зюсмільх. Філософією «ідеологів» як теорією ідеї, знаку, індивідуального генезису відчуттів, але також і як теорією соціального поєднання інтересів, «ідеологією» як теорією навчання, але також і як теорією суспільного договору і впорядкованого формування соціального тіла, – всім цим і конституювався, поза сумнівом, той абстрактний дискурс, у рамках якого спробували узгодити ці дві техніки влади, щоб зробити з цього якусь загальну теорію. Насправді поєднання цих технік відбудеться не на рівні спекулятивного дискурсу, але у формі конкретних упорядкувань, які в ХІХ столітті і утворюють велику технологію влади: диспозитив сексуальності буде одним з них, і одним з найважливіших.

Ця біо-влада була, без сумніву, необхідним елементом у розвитку капіталізму, який міг бути забезпечений лише ціною контрольованого включення тіл в апарат виробництва і через підгонку феноменів народонаселення до економічних процесів. Але розвиток цей вимагав і більшого: знадобилося зростання і того й іншого – знадобилося посилення обох, але одночасно їх доступність для використання і їх слухняність; знадобилися методи влади, придатні для примноження сил, здібностей, життя взагалі, – але так, однак, щоб не ускладнити підпорядкування собі всього цього; якщо складання великих державних апаратів як *інститутів* влади сприяло охороні виробничих відносин, то перші цемента анатомо- і біо-політики – створені у ХVІІІ столітті як *техніки* влади, присутні на всіх рівнях соціального тіла і використовується дуже різними інститутами (як сім'єю, так і армією, як школою, так і поліцією, як індивідуальною медициною, так і управлінням людськими спільнотами), – ці елементи діяли на рівні економічних процесів, їх розгортання, так само як і сил, які в них задіяні і їх підтримують; вони виступали також і як чинники соціальної сегрегації та ієрархізації, діючи на відповідні сили тіл і спільнот, забезпечуючи відносини панування та ефекти гегемонії; підгонка накопичення людей до накопичення капіталу, зчленування зростання людських груп з експансією продуктивних сил і з диференціальним розподілом прибутку – все це стало частково

можливим завдяки відправленню біо-влади в її різноманітних формах і прийомах. Інвестування в живе тіло, визнання його високої цінності і розподілене керування його силами були в той момент необхідні (М. Фуко. Воля к знанию // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 1996. – С. 244–246).

4. 4. Духовна сфера

Духовна сфера складається з елементів, націлених на задоволення суспільних і особистісних духовних потреб людини. Головні з них – пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні, потреба в спілкуванні. В суспільстві постійно виникають такі галузі, інститути духовного виробництва, які відповідають духовним потребам. Наукові інститути, об'єднання вчених здійснюють пізнання природи, суспільства і завдяки цьому наука стає духовною діяльністю людей. Особливою формою духовного виробництва є створення регуляційних норм поведінки, зафіксованих у мові, традиціях, предметах духовної культури. Цей компонент культури вимагає формування особистості, здатної до засвоєння культурного надбання.

Центральною складовою духовної підсистеми є *свідомість* у таких її формах, як *індивідуальна* і *суспільна*. Індивідуальна свідомість вирішує складні питання інтелектуального й екзистенціального характеру, створює образ та модель світу. Але це не означає, що індивідуальна свідомість формує цей образ без впливу суспільної. Кожен індивід є представником свого народу, нації, саме тому суспільна свідомість формується і тісно пов'язана з індивідуальною.

Духовне виробництво – це наукова, художньо-образна, релігійна, філософська діяльність, результатом упередметнювання якої є духовні цінності (формується ідеї, знання, створюються ідеологічні концепції, художні твори тощо). Щоб цінності мали вплив на людину, у її свідомості повинна сформуватися потреба сприймати і шукати їх. Така потреба і здатність розвивається у повсякденному житті як результат освіти і виховання. Освіта спрямована на формування знань, а виховання – на формування соціальних почуттів, суспільної психології.

Цінності фіксуються, передаються і зберігаються завдяки культурі: вони виникли як результат культурної діяльності і стали її регулятором, саме

тому культура розглядається як світ втілених цінностей. В такому разі культура виступає як складна система «символічних форм» або особливих знакових структур, в елементах яких зафіксовано культурний сенс людського життя. Через систему знаків цей культурний сенс стає надбанням усього суспільства і транслюється від одного покоління до іншого.

Антропологічний детермінізм: сутність та значення в цивілізаційному процесі

Детермінізм – вчення про закономірності та причинно-наслідкові зв'язки в розвитку матеріальних та духовних процесів, яке визначає різні рівні та типи їх взаємодії. Головною ознакою соціального детермінізму є те, що він вивчає проблеми взаємодії та розвитку процесів і явищ матеріального світу з урахуванням включення до нього людини. Тому основним його змістом є вивчення людини та її світу. Людина перетворює навколишній світ залежно від рівня свідомості та техніко-технологічних засобів, а характер і масштаби цієї взаємодії визначаються змістом духовної культури, яка в умовах інформаційного суспільства набуває потенціальних ознак суспільного прогресу.

Антропологічний детермінізм є складовою соціального детермінізму. Він дозволяє розглядати діяльність людини із такими її визначними ознаками, як наявність розуму, інтелекту, волі, культури, свободи вибору, трудової діяльності. В інформаційному суспільстві змінюється баланс сил між людиною та суспільством на користь людини. Антропологічний детермінізм характеризується все зростаючими обсягами свідомості та інтелекту, розширенням розумової діяльності людини на ґрунті використання нових методів вивчення соціальних процесів, використання комп'ютерних технологій на основі творення баз даних.

Сучасний антропологічний детермінізм базується на визнанні закономірного зв'язку понять «людина – духовність – суспільство», де

духовна культура виконує важливу функцію опосередкованого фактора у процесі взаємодії особистості та суспільства. Це зумовлює значні вимоги не тільки до характеристик людини, але й до якісної характеристики самого суспільства.

Сутнісною характеристикою антропологічного детермінізму виступають закони розвитку людської діяльності та духовної культури, тобто йдеться про суб'єктивну реальність. На її формування впливають такі якості людини, як свобода волі, відповідальність, працьовитість у поєднанні з творчими нахилами до вдосконалення як в трудовій діяльності, так і у відпрацюванні цільових настанов. Суб'єктивна реальність має свою внутрішню специфічність, відносну самостійність, вказує на розширення границь стосовно антропологічних орієнтирів у розвитку суспільства. Все це визначає специфіку та значення антропологічного детермінізму.

Філософський аналіз людини здійснюється на двох рівнях. На одному людина розглядається як один з феноменів буття, що якісно відрізняється від усіх інших його елементів. Людина потребує на цьому рівні визначення своєї сутності, свого місця стосовно буття. На іншому рівні предметом філософського міркування є розуміння людини як соціального суб'єкта.

Значуща точка в біологічній еволюції, де має місце розрив поступовості та перехід у нову якість, викликає активну зацікавленість з боку вчених. Цей перехід пов'язується зі становленням соціального, який розцінюється як стрибок в еволюції живої матерії. Проблема виникнення свідомості в межах еволюційної парадигми розвивається в дусі ідей та досягнень сучасної науки. Особливого значення набуває філософія освіти, стратегічна ціль якої – становлення планетарно-космічного типу особистості як цілісного суб'єкта культури. Акцент, який ставиться на особистості як космічній, з одного боку, вказує на зв'язок з філософсько-гуманістичною традицією, за якою людина та Всесвіт створюють єдиний світ, в якому людина (мікрокосм) є віддзеркаленням Всесвіту (макрокосм), а з іншого – підкреслюється актуальність сучасних космологічних концепцій, за допомогою яких учені

намагаються обґрунтувати закономірність появи людини в матеріальному світі [1].

Становлення свідомості простежується відносно становлення та розвитку соціальності. Існування тварини визначається інстинктами, умовними та безумовними рефlekсами, раціональності як загального цивілізаційного принципу в цьому випадку ще немає. Раціональність (інтелект) є універсальним засобом виживання людини, коли вона діє відповідно до своїх потреб, які є водночас об'єктивно необхідними та суб'єктивно сформованими за своїм характером. Раціональність дозволяє моделювати ситуації, виступає засобом перетворення природи, а найголовніше – зусиллям перетворювального характеру, спрямованим на іншу людину. Ці зусилля повністю вписуються у систему суспільної нормативності та піддаються ціннісній визначеності відносно приналежності людей до конкретної історичної спільноти.

Цивілізована людина – раціональна, її поведінка регулюється нормативністю, яка зумовлює як опосередкованість, так і свободу. У цьому, в першу чергу, й виражається суб'єктивність. Формується трикутник: раціональність (інтелект), цілі, нормативи, які й визначають соціальне розуміння людини. Люди завжди знаходяться під впливом деяких стереотипних нормативів, тому що завжди перебувають у конкретно-історичній системі відносин, вони не можуть бути соціально «порожніми». Якщо усунути нормативність, то залишиться агресивна поведінка, яка реалізує метафору «людина людині вовк» (за Гобсом). За відсутності організаційної сили (влади) залишаються тільки люди, які є носіями раціональності, абсолютної свободи волі та дії по відношенню одна до одної.

Якщо усунути цілі, а залишити нормативи та раціональність, то соціальний рух зупиниться. За наявності однієї раціональності у живих істот створиться абсолютно атомарна сукупність індивідів, які не мають будь-якої суб'єктивності. Остання обумовлена груповим характером виживання, що реалізується як боротьба за місце в соціальному просторі. Це означає, що

норми мають особливе значення для людини, а суб'єктивність породжується та супроводжується нормативністю суспільного життя. Суб'єктивність обов'язково передбачає ідентифікацію індивідів, яка існує тільки в спільноті за наявності відношення «ми» та «вони».

Але якщо усунути раціональність, то нічого не залишиться, бо вона є умовою знаходження способів життя в межах суспільних нормативів та індивідуальних можливостей. Отже, суспільство складається з організмів, які сумісно функціонують, мають інтелект (розум) та суб'єктивність, тобто усвідомлюють свої індивідуальні інтереси в контексті їх реалізації по відношенню до інших індивідів. Раціональність забезпечує необхідну поведінку відповідно до усвідомленої об'єктивної потреби та об'єктивних обставин. Раціональність відпрацьовує варіанти вибору, але обирає тільки один. Вона діє стосовно вибору засобів, чого неможливо сказати про постановку цілей. У контексті техно-соціального феномену раціональність (особливого значення набуває наукова раціональність) стає результативною завдяки суб'єктивності, яка забезпечує наявність цілей та засобів виживання.

Водночас людина бажає зрозуміти себе саму: своє походження, покликання, долю та значення в цьому світі тощо. Така позиція вказує на подвійність людського пізнання. З одного боку, людина вирішує практичні, утилітарні завдання, які забезпечують її виживання, а з іншого, – активізується саморефлексія, самопізнання. Саме інший бік свідомості підвищує людину, її дух та викликає найвище напруження: пошуки виправдання свого життя, яке зводиться до боротьби за виживання.

Філософія постійно намагається скласти образ людини, який є характерним для кожної історичної спільноти. Якщо визначити, що сутністю людини є духовність, то головним її змістом необхідно визнати переживання техно-соціального феномену, який виражається в непереможних соціальних відносинах «ціль – засіб». Сама духовність, а за нею екзистенціальність людини є спрямованими на виживання. Саме тут унаочнюється вихід на

трансцендентність, яка передбачає високий рівень напруження думки як наслідку конкретного існування.

Недарма ХХІ століття є століттям гуманітарних наук, гуманізації суспільства, освіти. Однак необхідно вказати на зміст цієї гуманізації, відштовхуючись від усвідомлення дії техно-соціального феномену на практиці, в реальному житті. Антропологічний поворот у філософії та в суспільній свідомості в цілому означає перехід від абсолютистсько-прогресивної орієнтації на науку і техніку до орієнтації на пошук шляхів гармонізації суспільного життя. Мова не йде про розчарування в науці та техніці, вони залишаються потужними засобами виживання людини, а наукова раціональність розцінюється як найбільш «авторитетна».

У загальнонауковому сенсі антропологічний поворот у філософії означає визначеність усієї лінії пізнання існуванням людини, зокрема, націлює таку інтерпретацію антропного принципу в природознавстві, яка б не ускладнювала та не спрощувала положення про те, що цей світ сам по собі розбудований таким чином, щоб у ньому стало можливим існування людини. Мова йде про більш коректне тлумачення антропного принципу.

Антропологічний поворот активізує і проблему соціального розуміння, соціальної сумісності. З точки зору розподілу людей у фундаментальному контексті «ціль та засіб», усі люди не сумісні між собою, що тягне за собою проблему їхнього загального розуміння. Найбільш переконливою залишається мова сили. Абсолютного розуміння не може бути, оскільки картини світу різні: об'єктивність розбіжностей базується саме на відсутності згоди. Причому необхідно говорити як про міжіндивідуальне розуміння, так і про розуміння між спільнотами, а це вже питання процесу глобалізації. Розуміння та підпорядкованість знаходяться дуже близько одне до одного, і саме в розумінні між спільнотами найбільш чітко виявляється межа можливого взаєморозуміння.

Духовне напруження щодо сенсу життя не залежить від віку, найчастіше результат виглядає як сумнів, а загадка людського буття не може

бути розгадана, тому що її не існує. Але за допомогою духовної діяльності людина намагається знайти особливий сенс свого життя, цільову спрямованість, установку на самозбереження. В такому підході людина намагається створити модель переборення своєї тілесності, яка є зовнішньою необхідністю та диктується матеріальною предметністю буття. Це означає знаходження людиною свободи, яка втілюється у свободі духу. Раціональний зміст цих пошуків можна зрозуміти тільки в контексті техно-соціального феномену. Саме цей феномен сприяє визначенню відносин «ціль – засіб» і передбачає усвідомлення об'єктивної дії як фундаментальних, системоутворювальних соціальних відносин. «Духовне напруження» в цьому розумінні є переосмисленням змістовного наповнення понять «цілей» і «засобів» не тільки в контексті дії техносоціального феномену, але й в контексті антропного принципу на ґрунті антропологічного детермінізму. Саме «духовне напруження» приводить до усвідомлення, що людина не тільки відокремлена частка природи, але в той же час її дієва і розумна частка.

Отже, бажання впливати на соціальні явища і контролювати їх, спираючись на засоби техніки, технології, зумовлює потребу саме в «духовній напрузі». Це приводить до кардинальних змін у свідомості людини. В такому випадку концепція одного типу раціональності (наукової) повинна доповнюватися безліччю інших типів раціональності.

Філософія освіти

Останнім часом освіта починає розглядатися як стратегічно важлива сфера життя суспільства. Освіта виступає фундаментальною умовою відтворення людиною своїх громадянських, політичних, культурних та економічних прав. Проблематика освітянської діяльності покликана до життя об'єктивною роллю освіти у вирішенні глобальних проблем. Освіта виступає як важливий фактор розвитку та посилення інтелектуального потенціалу

нації, як гарант самостійності нації та міжнародної конкурентноспроможності на ринку фахівців.

Якісна освіта сприяє розвитку демократії та суспільної солідарності за рахунок того, що формує в суспільстві відносини толерантності, милосердя, виховує добре освічених громадян, якими досить нелегко маніпулювати, спираючись на лозунги та демагогію.

Особливостями сьогодення стали настання нової епохи та кінець «прагматизму» доби модерну з людиною-діячем в її центрі. Необхідним стає інший тип людини: цільна, компетентна за критеріями професіоналізму та моралі, тобто така, в якій водночас поєднані та розвинуті всі її здібності, що зросли на ґрунті духовності. Науковці дійшли висновку: якщо така людина не сформується, саме людство може перестати існувати. В цьому контексті філософія освіти дає нове розуміння цілей, завдань освіти та її нової організації. Сьогодні не можна розцінювати освіту як просту передачу соціального досвіду від старшого покоління до молодшого.

Освіта забезпечує водночас і стабільність, і розвиток суспільства. Вона покликана підтримувати позитивні тенденції в суспільстві та нівелювати негативні. Об'єктивно ж дві складові – суспільство та освіта – повинні розвиватися в когерентному режимі, але з деякою перевагою освіти. На жаль, сучасна практика показує, що механізм освітянської практики не встигає за розвитком сучасного суспільства і в багатьох випадках йде за ним, а не навпаки. Саме когерентний режим розвитку суспільства вимагає в центр уваги покласти проблему розгляду освіти в буттєвих, глобальних, найбільш фундаментальних соціальних та національно-державних процесах.

Філософія освіти розглядає розвиток людини у потоці загального розвитку не тільки земного, але й буттєвого світу в його трансцендентному значенні. В такому аспекті діяльність педагога має духовний, глибинний сенс, без якого освіта перетвориться тільки на сферу освітянських послуг. Освітянський процес як загальна онтологічна форма існування й розвитку людини виявляє фундаментальні закони або закономірності, до яких

відносяться закон об'єктивності освіти, обумовленості змісту, методів та організації освіти; закон постійного оновлення змістовного наповнення, методик та організації навчального процесу; закон розвитку якостей людини; закон спільного розвитку освіти, суспільства та природи, який можна визначити як процес коеволюції.

Як тільки освіта перестає виконувати свою онтологічну функцію, вона стає суб'єктивною, тобто випадковою, втрачає свою сутнісну необхідність для людини, а це вже може призвести до маніпулювання нею. Будь-які реформи, що проводяться без урахування її онтологічної сутності, порушують стійкість досягнутої якості освіти і задають негативні напрямки її розвитку. Не можна допустити, щоб окремі приватні проблеми без фундаментальних цільових настанов домінували над загальними.

Антропологічний аспект філософії освіти передбачає розгляд людини в контексті таких категорій, як *дар, віра, надія, повага, подія, любов, сумління* та ін. В цьому контексті освіта виводить нас на змістовне наповнення основних понять моралі, які повинні мати тверді основи в педагогічній практиці. Одна з причин кризи освіти полягає в тому, що суспільні ідеали, на яких вибудовувалися соціально-політичні системи, не відповідали антропологічній характеристиці розвитку людства. Ці системи сприяли виникненню прірви між прогресом культури матеріальної та духовної, вони не могли подолати цю прірву та призвели до розуміння абсурдності життя. Взагалі цінності освіти повинні відповідати загальнолюдським цінностям. Вища освіта має «характер спасіння», вона виконує в цьому розумінні функцію на випередження, робить активний внесок у розвиток усієї системи освіти, зокрема, шляхом удосконалення педагогічної освіти, розробок навчальних програм та досліджень у цій сфері.

Реальний вихід України з нинішніх довготривалих суспільно-політичних потрясінь залежить від ресурсної здатності держави підсилити загальний рівень педагогічної культури освітян, суспільства в цілому, зусиль

держави впливати на процес прирощення інтелектуального потенціалу нації педагогічними засобами.

Освіта транслює та легітимізує культуру, і ця обставина є запорукою відтворення та збереження самої культури. Лише завдяки цьому освіта має можливість творити людину як спадкоємця культури. Бо культура не піддається тиражуванню, а потребує для свого існування утвердження в формі, придатній для людського сприйняття. Звісно, значущим є в такому разі специфічний спосіб педагогічного прочитання того, що стосується утвердження культури.

Сфера освіти – фактор, завдяки якому в суспільстві утримується високий оптимістичний тонус. Вона виступає своєрідним камертоном, який не пропускає все недоцільне, зайве та шкідливе для забезпечення духовного становлення та саморозкриття людини як особистості. Це робить освіту одним з найбільших надбань культури.

Культура інформує про те, на що можна сподіватися, вона сама є певною мірою нормативною системою. Культура спонукає до певної поведінки, встановлює обмеження, контролює дії людей. Нормативне утворення культури інформаційного суспільства засобами освіти – це візитна картка професіоналізму освітянського менеджменту. Реальна запорука трансформацій в освіті – утворення та вдумливе введення наукових надбань у статусі їхньої нормативної функціональності в освітянську практику.

Проблеми сучасного освітянського процесу неможливо вирішувати поза контекстом Болонської системи. Її становлення і формування обумовлені трьома суттєвими факторами. Глобалізацією, яка потребує уніфікації систем освіти; загостренням міжнародної конкуренції у сфері освіти, бо європейська система почала поступатися системі освіти США; зростанням європейської інтеграції. Болонський процес виступає формою модернізації вищої освіти. Починаючи з 19 червня 1999 року, коли в італійському місті Болонья міністри освіти 29 європейських держав підписали Болонську декларацію, було проведено декілька конференцій і

прийнято ряд документів, які розкривають найважливіші аспекти Болонського процесу, а також ставлять низку проблемних питань, які необхідно вирішувати.

Серед них – проблема стандартизації та уніфікації освіти. Однак за Сорбонською декрацією 1998 року, яку підписали чотири держави – Франція, Англія, Німеччина та Італія, головною метою виступає гармонізація архітектури європейської системи освіти. Це, у свою чергу, передбачає поліфонію, тобто збереження багатств і різноманітності національних систем освіти, культур, мов, традицій та ін. Однак за Лісабонською конвенцією 1997 року та в документах наступних зустрічей міністрів освіти все більш наполегливо відстоюється напрям на стандартизацію як необхідний елемент перетворень. До речі, того ж самого вимагає й економічна та культурна глобалізація.

Ці первісні протиріччя та складнощі поєднання гармонії і поліфонії, з одного боку, та стандартизація, уніфікація і пошук загальних знаменників, з іншого, приводять до того, що держави-учасниці по-різному тлумачать цілі, принципи, параметри та пріоритети Болонського проекту.

Ще одне внутрішнє протиріччя Болонського процесу пов'язане з тим, що процес ґрунтується на різних концепціях освіти. Справа в тому, що в комісіях, які розробляли документи для Болонського процесу, зіштовхуються два підходи, дві філософії освіти. «Утилітаристська та короткострокова філософія націлює навчання на підготовку чітко визначених професіоналів, яких легко ідентифікувати. Інша філософія, яка мала великі амбіції в XVIII ст., бачить в університеті місце загальної освіти, яка не ставиться в сувору залежність від певного фаху, хоча й співвідноситься із ним» [40, с. 84]. Обидва ці підходи присутні в Болонській декларації та інших документах, а також у реальних перетвореннях системи освіти. Переважає перший підхід, який в останні роки зазнає постійної мутації. Під впливом США в європейських державах утверджується економічний та ринковий погляд на вищу освіту, внаслідок чого «первісні цілі – гуманістичні та культурні –

поступаються конкуренції, яка копіює світ виробництва та комерційних обмінів» [40, с. 84].

Значні труднощі виникають при вирішенні проблеми тісного зв'язку між викладанням та науковими дослідженнями. Болонський процес висуває привабливу ідею – втілення синергії, коли одна людина поєднує викладацьку та дослідницьку діяльність. Це досить складно, адже в людини частіше виявляється здібність та нахил до одного з цих видів діяльності, ніж до обох разом. До цього додається багато інших складнощів, пов'язаних, у першу чергу, зі станом наукових досліджень у європейських державах.

Протягом багатьох десятиліть у галузі фундаментальних досліджень та науки в цілому Європа поступається США. Найбільш яскраво це виявляється в «географії» походження лауреатів Нобелівських премій. З 1995 по 2005 рр. у Франції премію отримав один учений, у Швейцарії – 3, в Німеччині – 6, в Англії – 8, а в США – 70. Такий успіх американської науки забезпечується великою часткою ВВП, що виділяється на її розвиток, а також відгуками з боку комерційних структур та внесками, що мають приватний характер. У США є сучасна та розвинена експериментальна база, створено умови для роботи вчених, розроблено ефективні форми фінансування, величезні суми в наукові дослідження вкладають великі та середні приватні фірми.

В Європі питання досліджень та науки в цілому у дещо гіршому стані. Недостатнє фінансування компенсується іншими факторами. Тенденція до вузької професіоналізації та комерціалізації вищої освіти веде до того, що у студентів знижується інтерес до наукових дисциплін – математики, хімії, фізики, біології.

Техно-соціальний феномен не обходить і освітянські практики. Тема освіти присутня у багатьох соціальних теоріях. У теорії трудових процесів нового суспільства є теза про те, що сутнісними особливостями та перевагами сучасного суспільства стає розповсюдження гнучкої спеціалізації і гнучкого виробництва. В індустріальному суспільстві домінувало масове виробництво, великі обсяги стандартизованої продукції вимагали

спеціального обладнання, спеціалізації праці, що приводило до низького рівня трудових навичок. Операції нагадували монотонні рухи з жорстким хронометражем дій. Гнучка спеціалізація передбачає «розрив із рутинною і монотонною працею, внаслідок чого підвищуватимуться різні можливості виробництва і вдосконалюватиметься кваліфікація робітників будь-якого рівня» [63].

Загальна освітянська практика і культура вказує на перспективу «серйозних змін у трудових навичках» [64]. При гнучкій спеціалізації особлива роль відводиться інформації, а інформаційні комунікативні технології виступають головними ознаками гнучкої спеціалізації і водночас забезпечують її. Нові технології – «розумні технології» – забезпечують гнучкість самого виробництва. А це означає, що сучасний розвиток виробництва вимагає від робітника не тільки професійних навичок, але й навичок професійної адаптації та гнучкості. Техно-соціальний феномен не тільки стимулює постійне перенавчання робітника, але й висуває необхідність появи такого робітника, який зміг би розуміти та втручатися у внутрішній устрій системи. Тому стратегія освіти людини нового суспільства, в якому техно-соціальний феномен набирає обертів, повинна бути організована по-новому. Новий зміст освіти повинен націлювати на втручання за умов несподіваних несправностей системи, тобто необхідним стає системне мислення. Саме такий орієнтир освітянської практики сприяє формуванню інтелектуальних навичок.

Духовна складова отримує в контексті становлення інформаційного суспільства нові орієнтири. Перехід до суспільства знань – це водночас і технологічний, і соціальний, і культурний проект модернізації. В суспільстві знань безумовно пріоритетними стають інформаційно-комунікаційні технології, основані на обміні знань. Але зараз порушується питання зв'язку інтелектуального процесу і його дієвого застосування. Цю тему започаткував французький філософ Жан-Франсуа Ліотар. Він використовує методологію «перформативного критерію» по відношенню до знань,

розуміючи під ним їхню затребуваність та ефективність. Такий підхід отримує назву «програмований», при якому знання «створюються» тоді, коли стає зрозумілим їхнє практичне використання [62].

У сучасній культурі знання, інформація стають товаром, що приводить до знищення тих видів знань, які стають незатребуваними, неефективними. Враховуючи цю особливість сучасності, Ж.-Ф. Ліотар вважає, що влада тисне на університети з метою досягнення більш тісного зв'язку навчальних і наукових програм з певними реаліями життя. Цей тиск пов'язаний з вимогами звертатися до тих спеціальностей, які відповідають потребам суспільства. В такому контексті університети повинні давати студентам знання, що будуть сприяти більш гнучкій зміні професій, випускати фахівців, готових до змін у самому виробництві.

Саме перформативний критерій дозволяє розглядати освіту не як період життя, а як процес, який охоплює все життя. Ж.-Ф. Ліотар підкреслює, що знання не будуть передаватися як єдине ціле (*en bloc*), а будуть орієнтувати людину на постійне вдосконалення отриманих знань з метою підвищення професійних навичок.

Отже, система освіти коеволюціонує: з одного боку, освіта розвивається паралельно з соціумом, залишаючись при цьому достатньо консервативною системою, зміни в якій можуть відставати від потреб і змін суспільства. З іншого, – вектор розвитку освіти, що спрямований на випередження, а це викликає необхідність постійних нововведень до освітньої системи. Звідси поява різноманітних тенденцій, що сприяють розвитку освіти в когерентному режимі з суспільством. Проте загальна тенденція така, що освіта відтворює вже наявні традиції, що і визначає всю складність процесів у ній.

Кодування смислів реальності у сучасній культурі

Інформатизація має культурно-антропологічний аспект вивчення. Цей бік інформаційного суспільства спирається на кодування смислів реальності і її символічний характер. В інформаційному суспільстві світ розглядають як простір знаків, текстів, знакових конструктів. Якщо раніше мова вважалася засобом комунікації, то тепер сама комунікація виступає простором, у якому продукуються не тільки мовні форми, але і форми кодифікування знань, смислів. Аналіз їх конфігурації в режимі «наочність – абстрактність», а також звернення до теоретичного знання як домінуючого в інформаційному суспільстві дозволив виявити перехід від наочності до більшої абстрактності будь-якої інформації.

За методологією Лумана, соціальний простір суспільства розглядають як реалізацію не тільки знаків, але і кодів. У його теорії є вказівки на виникнення у процесі формування систем провідних розрізень, які мають назву *бінарні коди*. Вони є структурними передумовами комунікації. Це пояснюється тим, що навколо них групуються субсистемні семантики. Кожний код може бути застосований у будь-якій предметній сфері, але головним є те, що саме комунікації вибирають, який код буде використано. Завдяки кодам створюється можливість ствердження або заперечення комунікативного висловлювання.

Критеріями правильного застосування можливого коду виступають програми, що пропонують низку параметрів вибору. Одиницями комунікації виступають події, що відбуваються в часі. Закодовані події у комунікативному просторі діють як інформація, а незакодовані – як перешкоди. Проблема стандартизації інформації вирішується завдяки її кодуванню.

Прикладом декодування знаків культури може виступати підхід М. Фуко. Він пропонує розглядати конкретний історичний матеріал, застосовуючи прийоми *археології* і *генеалогії* [44]. За методологічною

програмою М. Фуко, генеалогія – це теорія владних практик, археологія – теорія форм дискурсу, а основне методологічне завдання аналізу історичного матеріалу – зрозуміти, як пов'язані між собою генеалогія та археологія. В центрі його уваги знаходяться фактичності. Спираючись на них, він знаходить стійкі структури, виразом яких є дискурси. Це означає, що під археологією знання треба розуміти дослідження історичних форм знань про практики, дискурси та інституційні складові, які разом утворюють структурний взаємозв'язок.

Епістема – ще один методологічний прийом М. Фуко, що означає загальний простір знань і спосіб фіксації буття порядку. Останній є прихованим від безпосереднього спостерігача, але його можна розкрити, дослідити, якщо проаналізувати мережу відносин між речами та словами, на якій вибудовуються ті чи інші коди сприйняття і практики. Різним епохам притаманні різні коди. Кожен задокументований історичний факт виступає ключем для розуміння історичної реальності, що дає можливість розглядати історію лінійно. Але М. Фуко проти такого підходу. Епістема як методологічний прийом відповідає на питання специфічних умов дійсності в історії.

Перша епістема пропонується для доби Відродження: відносини позначення між видимим та невидимим ґрунтуються на принципі аналогії, де аналогом сукупності усього живого є Бог. Принципом просторових структур виступає природне сусідство, а знання продукується за принципом схожості між макро- та мікрососмом, слова і речі є подібними, тотожними.

Друга епістема розрахована для доби класичного раціоналізму, де основним принципом виступає репрезентація, порядок знаків, що задається розумом. Принцип просторової організації розглядається через встановлення штучних порядків у вигляді граматики на основі утопії відносно їхньої реалізації. Пізнавальний принцип репрезентації виростає на основі саморегулюючої знакової системи, наприклад, закритий порядок математики розцінюється як еталон науковості.

Нарешті, третя епістема стосується сучасної доби модерну, основним принципом якої є саморепрезентація. Принцип просторової організації і принцип пізнання відштовхується від людини як кінцевого емпіричного суб'єкта, що виступає причиною самого себе. У пізнанні людина займає місце спостерігача і вищої інстанції. Все розгортається крізь призму існування людини, творця мови, вищого творіння природи.

М. Фуко звертається до терміна *дискурс*, за допомогою якого стає можливим реконструкція визначного поля знань. Дискурс слід розуміти як практики, що системно створюють ті предмети, про які вони говорять. Основу дискурсу становлять не конкретні висловлювання, взяті у своїй численності, а те, що в них можна реконструювати як типове висловлювання. Реконструкція виявляє, чому виникають такі специфічні висловлювання, а не реалізуються інші її види, вона висвітлює умови існування висловлювань.

Завдяки комунікації в соціальному просторі присутні також знаки, які мають характер великого впливу на формування особливої реальності – гіперреальності. У міфологічній картині світу не існує дійсності як такої, немає розрізнення між природою і культурою, знаками і речами. Тобто реальність виникає тоді, коли має місце процес розчаклування світу, в результаті чого сформувалась стіна між знаком і річчю, а це свідчить про те, що теза про об'єктивну реальність є симулятивною. Автор цієї концепції – Жан Бодріяр – вважає, що репрезентації знаків відрізняються від речей, які вони позначають. Це приводить до того, що знаки стають незалежними об'єктами.

На його думку, історія суспільного розвитку – це історичний розвиток способів позначення. Сьогоднішня являє собою «еру знаків», коли коди стають відносно незалежними від того, що вони позначають. Ж. Бодріяр вводить і активно використовує поняття *симуляція*. Поняття було запозичене з кібернетики й означало імітацію та моделювання. Нове розуміння цього терміна дає можливість Бодріяру підкреслити особливість сучасного світу: дійсність утворюється саме за допомогою симуляції, цей процес

завершується становленням *гіперреальності*. Елементами такого світу стають знаки, або моделі, вони постійно циркулюють, а структура гіперреальності формується та набуває нового вигляду за рахунок постійного монтажу цих знаків.

Термін *симулякр* приписують Ж. Бодрію, але це є не зовсім правильним. Він дав найбільш точне для сучасної свідомості визначення цього терміна і досить вдало став застосовувати його до широкого кола явищ. При цьому Бодріяр дав «нове тлумачення старому терміну Лукреція, який спробував перекласти епікурівський термін *eicon*, яким користувався Епікур (відображення, форма, пізнавальний образ)» [19, с. 257]. Одним із критеріїв істини Епікур вважав сприйняття, яке розумів не лише як чуттєве сприйняття, але і як образи фантазії. Обидва види сприйняття сприяють проникненню в нас самих образів речей, але один з них проникає в органи почуттів, а другий – «в пори нашого тіла, і тоді виникають фантастичні уявлення на кшталт химер, кентаврів і т. ін.» [19, с. 257].

Ж. Бодріяр називає симулякрами активні моделі інтерпретації, що мають величезний вплив на продукування дійсності як певної епохи. Симулякри можна було б порівняти з грою зі знаками, але це було б замале порівняння, тому що симулякри імплікують суспільні відносини та суспільну владу. Він пропонував розглядати симулякри як результат процесу симуляції, яку він розумів як «породження гіперреального» за допомогою «моделей реального, які не мають власних джерел і реальності». Дії симуляції приводять до того, що відбувається заміна реального знаками реального. Як наслідок, симулякр стає таким, що його принципово неможливо співвіднести з реальністю. Ж. Бодріяр визнавав симуляцію безглуздою, але в той же час стверджував, що в цьому безглузді є і так звана «форма, що зачаровує»: «спокуса», або «розбещування» [60, 61].

Спираючись на поняття *симулякрів*, він намагався описати еволюції сучасних суспільств як нелінійний процес. Сучасність – це ера тотальної симуляції, Ж. Бодріяр вказує на симуляційний характер усіх сучасних

культурних феноменів. Людина вже не може впевнено орієнтуватися в новому порядку речей, не здатна зрозуміти логіку і значення знаків нової соціальної мови. Споживаючи численні речі і предмети, людина вже не стільки задовольняє свої природні потреби, скільки споживає «ціни-знаки», значення яких виступають не як реальні якості предметів, але як демонстрація їх соціального статусу, престижу, комфорту, причетності до чогось елітарного, або, навпаки, нижчого.

Отже, сучасна доба є добою гіперреальності, де речі втрачають статус об'єктивно існуючих, незалежних від знака: дійсність утворюється за допомогою симуляції. Елементами такого світу стають знаки, або моделі, вони постійно циркулюють, а структура гіперреальності формується та набуває нового вигляду за рахунок їх постійного монтажу.

Усе частіше культура розглядається в контексті нового погляду на синтетичний характер сучасної науки. Прикладом такого підходу є акторо-мережева методологія Бруно Латура. Він вказує на необхідність розділяти природне та соціальне і культурне. На його думку, конструювати знання дійсності можуть не тільки люди та людські елементи, але і нелюдські матеріальні об'єкти. Усі ці елементи наділяються статусом акторів. Людські і нелюдські актори задіяні у виробництві знань. Дослідний матеріал і люди, прилади і наукові інструменти пізнання матеріального і технічного характеру створюють мережу взаємовідносин, у якій усувається межа між соціальними, культурними і природними артефактами. Це дозволяє зробити висновок, що існують лише *гібридні актори* – істоти штучного характеру, створені із різних складових. Б. Латур вживає для їх позначення термін *актанти* [27, 28]. Саме вони й утворюють безліч мереж зі своїми власними програмами дій, що впливають на розвиток і розв'язання наукових вузлів.

На думку Б. Латура, ідея розриву між суспільством та природою, яка мала місце в добу модерну і закріплена в ідеології індустріального суспільства, спричинила хибне розуміння обох цих складових Всесвіту. Природа розглядалася як щось, що перевершує людину, тому її треба

підкоряти з метою служіння людині. А суспільство розглядалося як результат цілеспрямованої раціональної діяльності людей. Це призвело, на його думку, до повстання природи як в людині, так і зовнішньої природи (довкілля) проти людини. Ця ідея ґрунтується на теорії представників Франкфуртської школи (Горкгаймер, Адорно). Гібриди вже не підпорядковуються раціональному контролю і несуть загрозу не тільки суспільству і культурі, але й самому життю. Процес гібридизації пов'язаний зі змінами довкілля, продуктів харчування, біотехнологій, пластичної хірургії тощо, які створюють нові ризики і небезпеки.

Висновок

Знайомство зі сферами суспільного життя дає можливість усвідомити їх змістовне наповнення, спираючись на основні категорії соціальної філософії: *суспільне виробництво, праця, діяльність, продуктивні сили і виробничі відносини, класи, політичне життя, громадянське суспільство, влада, управління, цінності і норми, культура, освіта* тощо. Аналіз сучасного стану суспільства неможливий без звернення до цих категорій. Це свідчить, що роль соціальної філософії ускладнюється, бо вона повинна виконувати інтегруючу роль при формуванні теоретичної моделі сучасного суспільства і має стати головним співучасником процесу прийняття рішень в управлінні суспільним розвитком.

Запитання для самоперевірки

1. Чим відрізняється соціальний детермінізм від антропологічного?
2. Чи можуть наука і техніка виступати засобами свободи?
3. Чи сприяє антропологічний поворот соціальному розумінню, пізнанню?

4. Що означає «універсальний закон буття», якими є перспективи його пошуку в сучасному суспільстві?
5. Чому життя людини і суспільства регулюються цінностями і нормативністю, як вони пов'язані з духовністю?
6. На що спрямована духовність людини?
7. Що означає когерентний режим розвитку освіти і суспільства?
8. У яких категоріях передбачається розгляд людини в контексті освітянської практики?
9. Яке значення має культура для освітянських процесів?
10. Які протиріччя характеризують Болонську систему? Що таке стандартизація та уніфікація освіти?
11. Чи впливає техно-соціальний феномен на зміни в освітянському процесі?
12. Що таке «перформативний критерій» знань?
13. У чому виявляється перехід сучасної культури від наочності до більшої абстрактності?
14. Як ви розумієте гіперреальність, як вона формується?
15. Що таке симулякри і симуляція?

Завдання методологічного характеру

1. Поміркуйте над визначенням раціональності, дайте її визначення самостійно.
2. Обґрунтуйте, чому знаковий характер культури постійно ускладнюється.
3. Обґрунтуйте методологічні пошуки Б. Латура, спираючись на досягнення сучасної науки.

Робота з текстом

Проаналізуйте текст і дайте відповіді на запитання

1. Як пов'язані у сучасному світі наука та освіта?
2. Чому О. Тоффлер наголошує на необхідності врахування масштабності мислення?
3. Чи сприяє філософія усвідомленню «нового бачення» світу і формуванню наукової позиції «ери синтезу» в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються у сучасній цивілізації?
4. Чи можливий аналіз особистісної позиції сучасного науковця (мається на увазі і інтелектуальний, і екзистенціальний зрізи) без звернення до філософських знань?

Текст

Систематичні дослідження можуть навчити нас багато чому. Але врешті-решт ми повинні враховувати, а не ігнорувати парадокси і суперечності, припущення, фантазії і наважитися на синтез (хоча б попередній).

Тому, зондуючи майбутнє на наступних сторінках, ми повинні зробити більше, ніж просто визначити основні тенденції. Як би не було важко, ми повинні протистояти спокусі обмежитися прямою лінією. Більшість людей, включаючи багато футурологів, розглядають завтра як просте продовження сьогодні, забуваючи, що тенденції, неважливо, наскільки вони здаються сильними, не просто продовжуються в лінійному напрямі. Вони доходять, злегка торкаючись їх, до тих проблем у новому явищі, об які вони спотикаються. Вони змінюють напрям. Вони зупиняються і починають знову. Немає ніякої гарантії, що те, що відбувається сьогодні або відбувалося протягом 300 років, триватиме. На наступних сторінках ми розглянемо саме

ті протиріччя, конфлікти, повороти і переломні моменти, які й становлять постійну несподіванку майбутнього.

Ще важливо досліджувати приховані зв'язки між подіями, які, на перший погляд, здаються не пов'язаними між собою. Марно передбачати майбутнє напівпровідників, або енергії, або сім'ї (навіть власної), якщо прогноз ґрунтується на припущенні, що все залишається без змін. Адже ніщо не залишиться без змін. Майбутнє плинне, а не заморожене. Воно залежить від наших коливань і щоденних змін рішень, і кожна подія впливає на всі інші.

Друга хвиля цивілізації розширила нашу здатність розчленовувати проблему на її складові: вона рідше нагороджує нас за здатність зібрати частини знову в єдине ціле. Більшість людей більш вправні в аналізі, ніж в синтезі. Це одна з причин того, чому наше уявлення про майбутнє (і про нас в цьому майбутньому) так фрагментарне, безсистемне – і неправильне. Постараємося мислити широко, а не вузькоспеціально.

Я упевнений, що сьогодні ми стоїмо на порозі нової ери синтезу. У всіх галузях знань – від точних наук до соціології, психології та економіки, особливо економіки – ми, ймовірно, побачимо повернення до великомасштабного мислення, до узагальнюючої теорії, до складання частин знову в єдине ціле. Адже стає зрозуміло, що наше прагнення розглядати висмикнуті з контексту кількісні деталі при все більш і більш точному дослідженні все більш і більш дрібних проблем призводить до того, що ми дізнаємося все більше і більше про все менше і менше.

З цього виходить, що наш підхід полягатиме в розгляді потоків змін, які приголомшують наше життя, не просто тому, що кожен з цих потоків важливий сам по собі, а тому, що ці потоки змін зливаються і утворюють ще більші, глибші, більш швидкі річки змін, які, в свою чергу, зливаються в щось ще більше: в Третю хвилю.

Як та молода людина, яка в середині нашого століття поставила перед собою завдання знайти серцевину сьогодення, ми починаємо тепер наші

пошуки майбутнього. Ці пошуки можуть стати найважливішим у нашому житті (Тоффлер О. Третья волна. – С. 108).

Рекомендована література

1. Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции: учебник / О. А. Базалук. – К. : Кондор, 2010. – 458 с.
2. Бауман З. Мыслить социологически : учеб. пособие / З. Бауман. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
7. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М. : Рудомино, 1999. – 224 с.
8. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя; М. : Ин-т эксперим. социологии, – 2005. – 578 с.
9. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
10. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Н.А. Бусова. – Х. : Изд-во «Прометей-Прес», 2004. – 352 с.
11. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Основа, 1998. – С. 157–172.

12. Воронин А.А. Миф техники / Воронин А.А.; Рос. акад. наук. Ин-т философии. – М. : Наука, 2004. – 200 с.
13. Воронин А.А. Периодизация истории и проблема определения техники / А.А. Воронин // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 17–29.
14. Гваттари Ф., Делез Ж. Что такое философия? = Qu'est-ce que la philosophie? / Ф. Гваттари, Ж. Делез. – М. : Ин-т эксперим. социологии; – СПб. : Алетейя, 1998. – 288 с.
15. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
16. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2005. – 528 с.
17. Громов Й. Западная социология / Й. Громов, А. Мацкевич, В. Семенов. – СПб. : Изд-во ДНК, 2003. – 531 с.
18. Дольська О.О. Рольові стратегії педагога у просторі рефлексії розуму / О. О. Дольська // Практична філософія. – 2009. – № 4. – С. 125–134.
19. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов / И. Ильин. – М. : ИНИОН РАН (отдел литературоведения) INTRA, 2001. – 387 с.
20. Иноземцев В. Л. Постиндустриальное общество как теоретическая конструкция / В. Л. Иноземцев // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 120–148.
21. Ионин Л.Г. Масса и власть сегодня (актуальность Э. Канетти) / Л.Г. Ионин // Вопросы философии. – 2007. – № 3. – С. 3–15.
22. Каннети Э. Масса и власть / Э. Каннети. – М. : «Ad Marginem», 1997. – 528 с.
23. Кармадонов О.А. Глобализация и символическая власть / О. А. Кармадонов // Вопросы философии. – 2005. – № 5. – С. 47–57.
24. Карпов А. О. Современное образование и знание / А. О. Карпов // Философские науки. – 2010. – № 4. – С. 126–138.

25. Кривуля О.М. Філософія: світ – людина – дух : навч. посібник / О.М. Кривуля. – Х. : ТОВ «Прометей», 2003. – 296 с.
26. Култаєва М.Д. Європейська теоретична соціологія ХХ – ХХІ століття : навч. посібник / М.Д. Култаєва, О.І. Навроцький, І.І. Шеремет. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 328 с.
27. Латур Б. Когда вещи дают сдачи / Б. Латур // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2003. – № 3. – С. 20–39.
28. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур. – СПб. : Изд-во ун-та в С.-Петербурге, 2006. – 240 с.
29. Лук'янець В. С. Сучасний філософський дискурс про методологічну культуру / В. С. Лук'янець // В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. – К. : Кондор, 2000. – С. 13–15.
30. Луман Н. Власть / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
31. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд. – М. : Логос, 2001. – 408 с.
32. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 13. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. – С. 5–9.
33. Маркс К. Экономически рукописи 1857 – 1859 годов. Введение / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1968. – 559 с.
34. Мартыненко В.В. Переосмысление философской концепции естественного права / В.В. Мартыненко // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 28–38.
35. Морен Э. Метод. Природа природы / Морен Э. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 464 с.
36. Павленко А. Н. Возможность техники. о. Павел Флоренский и Мартин Хайдеггер / А. Н. Павленко // Человек. – 2003. – № 2. – С. 71–79.

37. Романович Н. А. К вопросу об иерархии власти / Н.А. Романович // Вопросы философии. – 2008. – № 8. – С. 51–59.
38. Семенов Ю. И. На заре человеческой истории / Ю.И. Семенов – М. : Мысль, 1989. – 318 с.
39. Сергийчик Е. М. Современное образование и знание / Е. М. Сергийчик // Философские науки. – 2009. – № 8. – С. 6–19.
40. Силичев Д. А. Болонский процесс и модернизация образования в России / Д.А. Силичев // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 81–92.
41. Соловьев О. Б. Институты знания и технология власти в современной модели экономического управления / О. Б. Соловьев // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 17–27.
42. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.
43. Фливибьерг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Фливибьерг // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 137–157.
44. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
45. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 447 с.
46. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – С.Пб. : Университетская книга, 1997. – 576 с.
47. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М. : Ad Marginem, 1999. – 480 с.
48. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – С.Пб. : А-сад, 1994. – 408 с.
49. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 221–238.
50. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф.А. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 12. – С. 103–149.

51. Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода. Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. А. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

52. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М. : ООО Изд-во АСТ : ООО Транзит книга, 2004. – 635 с.

53. Черняк В. З. История и философия техники : пособие для аспирантов / В. З. Черняк. – М. : КноРус, 2006. – 576 с.

54. Шайхутдинов Р.Г. Современные технологи власти / Р. Г. Шайхутдинов // Вопросы философии. – 2007. – № 11. – С. 3–12.

55. Шейпак А. А. История науки и техники. Ч. 1. Материалы и технологии : учеб. пособие / А. А. Шейпак. – М. : МГИУ, 2007. – 192 с.

56. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

57. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования / Н. Элиас. – В 2-х т. – М.–С.Пб., 2001.

58. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 333 с.

59. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 21.

60. Baudrillard J. De la seduction / J. Baudrillard. – Paris, 1979. – 243 p.

61. Baudrillard J. In the Shadow of the Silent Majorities (Semiotext(e) / Foreign Agents) / J. Baudrillard. – New York, 1994. – 128 p.

62. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition a Report on Knowledge / Jean-François Lyotard ; [translated by Geoff Bennington and Brian Massumi Foreword by Fredric Jameson]. – Minneapolis : Minesota Press, 1988. – 110 p.

63. Piore M. J., Sabel Ch. F. The Second Industrial Divide / M. J. Piore, Ch. F. Sabel. – New York, 1986. – 368 p.

64. Zuboff S. In The Age Of The Smart Machine: The Future Of Work And Power / S. Zuboff. – New York, 1989. – 468 p.

РОЗДІЛ 4. ФІЛОСОФІЯ ПРОГРЕСУ

Ідея прогресу отримала популярність у XVII і XIX ст. Її розвивали Ж. Кондорсе, І. Гердер, О. Конт, К. Маркс. Вони розуміли прогрес як закономірний поступовий рух суспільства за єдиним, загальним для усього людства шляхом. Магістраль прогресу, який очолюють європейські держави, – монологічна.

Рух, що є не просто переходом від одного до іншого, а напрямом з визначеною траєкторією та закономірністю, представлений двома напрямками: прогресом та регресом. Прогрес вказує на те, що рух має характер сходження у поступовому розвитку від нижчого до вищого, від простого до складного, від менш бездоганного до більш бездоганного. Регрес, навпаки, вказує на спадну поступовість. При цьому рух як зміна є незворотним процесом, тобто таким, що відбувається в одному напрямку. В цьому сенсі рух є односпрямованим, а регрес не є зворотно-поступальним рухом назад.

Прогрес та регрес не можна розглядати як самостійні цикли розвитку, вони відрізняються за відносною характеристикою, а це доводить, що будь-які зміни предмета в одному відношенні прогресивні, а в іншому – регресивні. Тобто загальні положення про прогрес поширюються й на регрес. Однак, незважаючи на нерозривну єдність цих понять, предметом осмислення виступає прогрес. Оскільки в загальному співвідношенні прогресивних та регресивних змін домінуючою вважається висхідна поступовість розвитку, то це дозволяє розглядати прогрес як абсолютний, а регрес – як відносний. Визначення ідеї розвитку або деградації має великий вплив на існуюче світобачення.

Проблема визначення прогресу виникає у зв'язку з вирішенням питання про визнання або заперечення його об'єктивних критеріїв. Наприклад, найчастіше використовують модель прогресу, яка репрезентує перехід від неживої матерії до живої, а потім – до її соціального виду. Тобто

має місце критерій ускладнення рівнів організації матерії. Критерієм порівняльного аналізу різних станів живих систем є ступінь сталості їх існування. Тільки визнання сприятливості та прогресивної поступовості суспільного розвитку дозволяє бачити прогресивну спрямованість у біологічній еволюції, рух якої націлений на становлення людини. Питання руху суспільства, за марксистською теорією, пов'язане з переходом від однієї формації до іншої (від однієї цивілізації до іншої).

У раціональному розумінні прогресу найбільш визначеним є суспільний розвиток, стосовно якого можна говорити про об'єктивні показники, які вважаються критеріями прогресу. Без звернення до суспільного розвитку категорія *прогресу* за умов раціонального розгляду позбавляється будь-якого сенсу. Тільки за наявності поступовості, що має висхідний характер, можна побудувати модель спрямованості змін буття, тому визначення прогресу можливо розглядати як початковий пункт для визнання загального, раціонального розуміння суспільного прогресу взагалі.

Перш за все прогрес зводиться до людини, стан якої виступає одним з критеріїв прогресу. Тому, говорячи про прогрес, люди тим самим оцінюють зміни в суспільстві. Спираючись на цей критерій, люди обирають цінності й ідеали, до яких необхідно рухатись. Якщо суспільство рухається за ідеалами, люди вважають його прогресивним.

А це вже зумовлює звернення до таких показників, як характер і рівень виробничо-технічного, соціально-політичного і духовного життя, досягнення визначених ідеалів (добро, справедливість, свобода, гуманізм, гармонійний розвиток тощо). Тобто рушійною силою прогресу виступає вільна діяльність людини як суспільного суб'єкта, який має можливість реалізувати свої інтереси, потреби в усіх сферах життя. Однак ці показники мають розглядатися тільки за умов їхнього відносного вираження, об'єктивно вони не мають абсолютного значення.

У соціальній філософії прогрес пов'язують із суспільним розвитком, який, з одного боку, є вищим ступенем загального прогресу, а з іншого, –

єдиною сферою буття, що розвивається за східною лінією. Якщо йдеться про деякий кінцевий результат як припущення його наявності, то на увазі мається перехід суспільства в якісно нову форму, а саме – в постсоціальну форму руху матерії. Саме це розуміють під досягненням вищого рівня розвитку суспільства. Це перетинається з космологічною концепцією еволюційного розвитку людства та з екологічною концепцією футурологічного напрямку. Тому, коли ми згадуємо критерії прогресу, маючи на увазі ускладнення соціальної системи і розвиток універсальної людини, неможливо говорити про прогрес сучасного суспільства, не спираючись на критерії рівня людської свободи і розвитку та реалізації її творчості в контексті розвитку Універсуму.

Є ще один критерій – це існування людства. Все те, що загрожує існуванню людства, не може розцінюватися як шлях до досконалості. Звідси така теза: тільки те, що сприяє людському життю, може вважатися прогресивним. Цей критерій передбачає створення умов для вільного і щасливого життя людини.

Поняття прогресу набуває особливого значення, коли ми враховуємо техно-соціальний феномен. З урахуванням цього феномену суспільний прогрес отримує позитивну визначеність та виходить за межі абсолютистської моделі, яка має світоглядний характер на рівні ідеологічної значущості. Отже, визнання прогресу, його інтерпретація стає, по суті, розумінням буття в цілому, певною картиною світу. Тому його зміни співпадають із переходами від однієї світоглядної моделі до іншої. В той же час необхідно враховувати, що визнання прогресу базується на деякому припущенні.

Але вже наприкінці XIX ст. цю ідею почали критикувати Г. Ріккерт і М. Данилевський, а в XX ст. отримав популярність інший підхід до розуміння людської історії. Він сформувався у вигляді так званого цивілізаційного підходу у роботах О. Шпенглера, М. Данилевського, А. Тойнбі. За цим підходом, людські цивілізації мають свої історії – історії локальних цивілізацій. Кожна з них може переживати піднесення, спад і

розквіт. Така методологія дає можливість говорити про полілінійність розвитку історії. Рух історії залишає минуле позаду, але водночас використовує його у сьогоденні. Ідея прогресу має на меті унаочнити смисл історії.

Між тим прогрес яскраво виявляє себе тільки в тому, що стосується історії науки і техніки. Він не виявляється в інших аспектах цивілізації, таких як мистецтво або мораль суспільства, права суспільства або індивіда. Тобто, за Марксом, «поняття прогресу не можна брати в його звичайній абстрактності» [1, с. 46].

Абстрактна ідея прогресу – це ідея поступового збагачення історичної дійсності. Якби при цьому найбільш прості форми людського буття виступали передумовою становлення більш конкретних і складних форм, то тоді розвиток історії слугував би керівництвом для аналізу теперішнього. К. Маркс стверджував, що за допомогою «більш простої категорії можна виражати панівні відносини менш розвинутого цілого» [1, с. 39]. Прості категорії отримують своє повне значення тільки в розвинутому суспільному стани. Якщо ми розглянемо таку просту категорію, як *праця*, то сама по собі праця існувала в різних формах, але це не давало можливості зрозуміти її сутність у простій абстрактній дійсності. З часом ця категорія дійсно стала категорією соціального пояснення багатьох речей, а особливого значення вона набула в контексті техно-соціального феномену. Саме в такому підході прості категорії і їхня взаємообумовленість набувають своєї повної і раціональної, з точки зору їхньої цілісності, закінченої форми.

Тоді можна припустити, що за допомогою історії можна простежити найпростішу категорію в контексті все більш ускладнених відносин. У такому значенні рух абстрактного мислення від простого до більш складного дійсно відповідає історичному прогресу. Отже, в більш складному соціальному стані одна й та сама категорія за допомогою думки, спираючись на історію, може бути розглянута в більш складних відносинах, до яких вона входить як складова.

Це приводить до думки, що феномен сполучності соціокультурних просторів не є чимось зовнішнім, випадковим, він є необхідним, тобто впливає зі своєї природи. Якщо ми прийmemo за основу цю тезу та будемо керуватися ідеєю про рух абстрактного мислення в контексті його ускладнення, спираючись на таку єдність, ми можемо говорити про розвиток окремих етапів історії.

Якщо в природі умови життя завжди є диференційованими, що веде до безперервного процесу видоутворення, то в умовах виробничо-природної рівноваги фактор сприятливості визначається працею, науково-технічним прогресом, а не самою природою. Перехід до створення техніки і соціальної організації спільного життя можна окреслити як перехід до техно-соціального способу життя. Це дало можливість людству вийти за межі природної рівноваги та забезпечити більшу виживаність, цільність населення в порівнянні з тим, що можливо в природних умовах. Це підкреслює значущість технічної, технологічної і наукової складових, які потребують філософського аналізу в контексті саме прогресу.

Сучасний глобалізований світ пропонує свої підходи до визначення історичного процесу, де увага приділяється не стільки категорії прогресу, скільки категоріям *розвитку* і *трансформації*.

Наприклад, у концепції постіндустріального суспільства головним фактором суспільного розвитку стає інформація. О. Тоффлер динаміку світової цивілізації уявляє як сплеск хвиль, які підносять людство на вищий щабель розвитку.

Але головна увага зосереджується навколо трансформаційних процесів. Усі сучасні концепції вказують на цей феномен й аналізують будь-які суспільні явища, спираючись на це поняття. Так, в інформаційній концепції особливого значення набуває трансформація ідеальних складових. Головним показником цих трансформацій є сучасний стан технологічного змісту техно-соціального феномену. Останній визначається процесами, пов'язаними з пошуком, накопиченням, обробкою, збереженням, передачею, перетворенням

та практичним використанням безупинно зростаючого потоку інформації. Матеріально-технічною основою цих процесів є тотальна інтелектуалізація й комп'ютеризація усіх сфер людського життя. При цьому ключового значення набуває технологічне забезпечення. Використання інформаційних технологій стає визначальною умовою перетворення всіх новітніх наукомістких видів діяльності, а сама інформація стає вирішальним фактором суспільного розвитку.

Основна увага приділяється тенденціям становлення нової цивілізації, де присутня найсуттєвіша трансформація: технологія інформаційного виробництва, не відкидаючи значення матеріального фактору, все більш віддає перевагу ідеальному – формам знань, ідей, цінностей, цільових пріоритетів та ін.

Отже, ті зміни, які відбуваються в суспільстві, необов'язково покращують життя людей: щось буде викликати позитивні реакції, а щось – негативні, а це дозволяє зробити висновок, що *процес історичного розвитку і прогрес* – це різні поняття.

Висновок

Поняття *прогрес* – це оцінка, яку люди дають тим змінам, які мають місце в суспільстві. Є два основних критерії прогресу: 1) розвиток за загальнолюдськими цінностями та ідеалами; 2) створення умов для вільного і щасливого життя людства.

Але історія демонструє, що процеси, які мають місце в сучасному суспільстві, вже неможливо описати з позиції визначення прогресивності і регресивності. Якщо мова йде про розвиток науково-технічної складової, то доцільно звертатися саме до категорії *прогресу*. Для опису ж соціально-історичних процесів сучасна філософська думка пропонує категорії *розвитку і трансформації*.

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає неоднозначність прогресу?
2. Що виступає критеріями прогресу?
3. Чи можна розглядати окремо прогрес або регрес?
4. Яке значення для визначення прогресу має категорія *розвитку*?
5. Якого значення набуває техно-соціальний феномен при визначенні прогресу?

Завдання методологічного характеру

1. У чому полягає сутність максистської моделі прогресу? В межах марксистського підходу рух абстрактного мислення від простого до більш складного відповідає історичному прогресу?
2. Чи можна говорити про однозначність категорій *суспільного розвитку* і *прогресу*? Обґрунтуйте відповідь.

Рекомендована література

1. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Введение / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1968. – 559 с.
2. Мейнеке Ф. Возникновение историзма. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 480 с.
3. Новая философская энциклопедия : В 4-х т. / [Институт философии РАН, нац. общ.-научн. фонд; научно-ред. совет, предс. В. С. Степин, замест. предс. А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов]. – М. : Мысль, 2001. — Т. 3. – С. 431.
4. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

5. Философский словарь ; под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политура, 1981. – 445 с.

6. Эйнштейн А. Физика, философия и научный прогресс
// http://www.jnana.ru/science/einstein_philoso.html

ВИСНОВКИ

Сучасне суспільство – складний об’єкт філософського аналізу. Особливістю його вивчення є різноманітність і поліваріантність методологічних концепцій, напрямків тощо. А це означає: особливість цих досліджень полягає в новому погляді на характер загальних суттєвих змін соціокультурних зрушень наприкінці ХХ ст. та на рубежі ХХ–ХХІ ст. Нового імпульсу філософія одержує сьогодні в контексті тих непростих зрушень, які мають місце в кожній складовій суспільства. Формування нового типу цивілізації, концепції інформаційного суспільства дає можливість не тільки проаналізувати стан сучасного суспільства, але й спрогнозувати його розвиток. Тому особливого значення набувають питання ролі і значення філософського знання сучасного фахівця при формуванні його особистої позиції в трансформаційних процесах.

У сучасному суспільстві стрімко зростає значення і роль техніки і нових технологій. Але цей процес вимагає постійної та особливої уваги до соціального, бо будь-які революції технічного або наукового характеру розраховані саме на удосконалення життя суспільства. Високі технології розкривають принципово нові можливості людської діяльності, а це свідчить про те, що стрімко змінюватися буде не тільки виробництво, а й усі сфери суспільного життя. Таке пафосне визначення ролі техніко-технологічної складової стає виправданим, якщо порівняти сучасні процеси з минулим.

Сучасний світ – це світ інформаційної революції, що віддзеркалюється на вістрі зіткнення високих технологій з суспільством, з людиною, з природою. Таке «соціальне зіткнення» викликає і буде постійно викликати глибокі зміни у виробництві і в суспільстві. Мова йде про вплив високих технологій на умови життя людини, про розширення можливостей діяльності, про появу нових потреб, а також про вимоги до рівня культури, розвитку самої людини. Осягнення цих змін, вміння дати їм об’єктивну оцінку буде залежати від філософського, тобто їхнього критичного осмислення.

Нині у суспільстві зростає інтерес до інформаційної праці, а сучасна освіта забезпечить людину інформаційним простором, зробить її визначною, майже ключовою фігурою в інформаційному суспільстві, дозволить вижити в умовах нової глобальної економіки. Що несуть ці зміни, пов'язані з ускладненням комунікаційних технологій? Це може означати або посилення контролю над громадянами, або становлення суспільства, в якому зростання ролі теоретичного знання як знання абстрактного і кодифікованого в порівнянні з інформаційними технологіями, зумовить появу високоосвіченого прошарку фахівців.

Паралельно найбільш артикульованим стає питання про реалізацію дискурсивної влади не тільки в політиці і в засобах масової інформації та Інтернету. Все більшого значення набуває проблема функцій влади з боку самої культури, яка спирається на наукове знання і технологічні рецепти, пропоновані наукою. Культура інформаційного суспільства виявляє власні ресурси, вона стандартизує світобачення особистості певними знаково-символічними формами, схематичними кліше почуттів і думок, культивує цінності і норми, моделі професійної компетентності та побутової поведінки. У той же час культура несе універсальний потенціал затребуваності постійного особистісного і фахового удосконалення.

Наша країна має великий історичний досвід розвитку, який характеризується і великими перемогами, і роками жалю і втрат. Але загальна позиція представників нашої Батьківщини спрямована на розбудову такого суспільства, яке могло б демонструвати і найсучасніші досягнення в будь-якій сфері суспільного життя, і критичне ставлення до песимістичних поглядів на її майбутнє. Щодо випускників університету, майбутніх представників еліти країни, то проблема створення сучасного високотехнологічного базису виробництва стає все більш актуальною.

Філософія сучасного суспільства в контексті кардинальних економічних, політичних, культурних зрушень і захоплююча, і драматична. Навчально-методичний посібник націлює на знайомство з філософськими

підходами та їх освоєння для подальшого вивчення суспільства, а головна мета – виявити і синтезувати технологію філософствування, зробивши її нормою здорового глузду.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Сучасні проблеми соціальної філософії.
2. Соціально-філософський аналіз природи суспільства.
3. Природа і суспільство: філософський аналіз співвідношення.
4. Соціальна реальність як предмет пізнання.
5. Сучасна філософія про природу та особливості соціального і соціальності.
6. Людина і природа в соціально-філософській думці.
7. Людина і соціум: аспекти співвідношення.
8. Діяльність людей та суспільні відносини: філософський аналіз співвідношення.
9. Поняття *цивілізація*, її значення для сучасних філософсько-соціальних досліджень.
10. Виробництво як процес взаємодії матеріального та ідеального факторів у контексті науково-технічної революції.
11. Світ техніки і технологій в суспільному процесі: складність і протиріччя.
12. Філософський аналіз соціальної ролі техніки і технології в історичному процесі.
13. Техно-соціальні основи становлення інформаційної цивілізації.
14. Вплив техно-соціального феномену на розвиток соціальних відносин в інформаційному суспільстві.
15. Глобалізація як явище сучасної цивілізації.
16. Глобальні проблеми сучасності та можливі шляхи їх вирішення.
17. Ідея глобальної розбудови суспільства на інформаційній основі.
18. Технократична модель становлення нового інформаційного суспільства: складність, протиріччя, реальна реалізація на практиці.
19. Техніка і технології як засіб оптимізації суспільних світових процесів.
20. Поняття історії та проблеми її осмислення у філософії.

21. Соціальний та антропологічний детермінізм: філософський аналіз співвідношення.
22. Сутність антропологічного детермінізму в соціально-філософських дослідженнях.
23. Антропологічний і технологічний детермінізм: філософський аналіз співвідношення.
24. Поняття політичного життя суспільства.
25. Громадянське і політичне суспільство.
26. Філософія політики: сучасні проблеми.
27. Філософія управління: сучасні проблеми.
28. Філософія влади: сучасні проблеми.
29. Особливості соціальної диференціації в сучасних філософських дослідженнях.
30. Особливості постмодерністського характеру дослідження соціального і суспільства.
31. Вплив філософії постмодернізму на розуміння розвитку сучасного суспільства.
32. Проблема гуманізму в сучасному суспільстві.
33. Проблема культурної диференціації в сучасних соціально-філософських дослідженнях.
34. Цивілізація і культура: суперечливий характер співвідношення.
35. Філософський аналіз ролі освіти і знань у сучасному суспільстві.
36. Глобалізація освітянської практики: до проблем Болонського процесу в контексті розвитку інформаційного суспільства.
37. Філософське осмислення інформації та інформатизації сучасного суспільства.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Суспільство як об’єкт філософського аналізу	4
1. 1. Філософські підходи до дослідження суспільства і його визначення.....	4
1. 2. Структура суспільства	15
Розділ 2. Формаційний і цивілізаційний підходи	25
2. 1. Формаційний підхід.....	25
2. 2. Цивілізаційний підхід.....	32
2. 3. Концепції постіндустріального суспільства.....	38
2. 4. Концепції інформаційного суспільства.....	45
Розділ 3. Сфери суспільного життя	62
3. 1. Матеріально-економічна сфера.....	62
3. 2. Соціальна сфера	81
3. 3. Політична сфера.....	95
3. 4. Духовна сфера.....	126
Розділ 4. Філософія прогресу	154
Висновки	162
Теми рефератів з філософії	165

Навчальне видання

ДОЛЬСЬКА Ольга Олексіївна

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчально-методичний посібник з курсу “Філософія”
для студентів, магістрів, аспірантів і здобувачів
усіх спеціальностей

Роботу до видання рекомендував О. М. Поступний

Редактор Л. А. Пустовойтова

План 2012 р., поз. 48___/___
Підп. до друку __. __. __. Формат 60□84 1/16. Папір друк. №2.
Друк □□ризографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. ____. Обл.-вид. арк.
_8,6__.
Наклад ___ прим. Зам №____. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ „ХПІ”.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24. 12. 2009 р.